

Tartu Ülikool
Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Petrik Saks

**Eesti vaated arengutele Vene Föderatsioonis aastatel 1991-1994
ja nende mõjud Eesti julgeoleku ohuhinnangutele**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: kaasprofessor Kaarel Piirimäe

Tartu 2022

SISUKORD

Sissejuhatus.....	3
1. Määramatus aastatel 1991-1992	8
1.1 Eesti ja Venemaa suhete esimene aasta.....	9
1.2 Liberaalse poliitika põrumine Venemaal 1992. aasta alguses.....	11
1.3 Võimuvõitlus Venemaal 1992. aasta lõpus ja selle mõjud Eestile.....	14
1.4 Venekeelse elanikkonna olukord ja mõju Eesti julgeolekule.....	17
2. Kriis 1993. aastal	19
2.1 Aprillireferendum ja ohutunde kasv Eestis	19
2.2 Juunikriis	22
2.3 Eesti järeldused juunikriisist	26
2.4 Energiajulgeolek 1993. a. suve sündmuste taustal	28
3. Stabiliseerumine 1994. aastal.....	32
3.1 Konstitutsioonilise kriisi kulminatsioon Venemaal	32
3.2 Föderaalnõukogu valimised ja Eesti vaated Vene arengutele	36
3.3 Närvide sõda Eesti-Vene suhetes 1994. aastal	38
3.4 Tšetšeenia kriis ja ohuhinnangud 1994. aasta lõpus	41
Kokkuvõte.....	44
Kasutatud kirjandus	46
Summary	48

Sissejuhatus

Nõukogude Liidu lagunemise ja selle liiduvabariikidest koostisosade iseseisvumisega muutus pöördeliselt Ida-Euroopa kaart. Lisaks Eesti Vabariigile sündis selle protsessi käigus ka Venemaa Föderatsioon, millest sai endise NSVL-i regiooni kõige mõjuvõimsam välispoliitika ja julgeoleku kujundaja. Taasiseseisvunud Eesti oli 1990. algusaastatel aga hapras majanduslikus ja poliitilises seisus. Nõukogude Liidu lagunemise tagajärjel oli Eesti territooriumile jäänud kümneid tuhandeid Vene sõjaväelasi ja okupatsiooni-aegse massilise sisserände tõttu oli Eestis kujunenud märkimisväärne venekeelne kogukond.

Eesti julgeoleku tagamiseks oli seega oluline Vene vägede lahkumine ja kodakondsuse küsimuste lahendamine, mis paratamatult tähendas ka keerulisi läbirääkimisi noore Venemaa demokraatiaga. 1990. aastatel jälgisid Eesti diplomaadid ja poliitikud tähelepanelikult poliitilisi arenguid Venemaal. Kui 1991. aastal iseloomustas sealseid arenguid eelkõige võitlus Nõukogude Liidu ja Venemaa juhtkondade vahel, siis aastatel 1992-1993 oli põhiprobleemiks kaksikvõim vanameelse Ülemnõukogu ja reformimeelsema Vene valitsuse vahel. 1994. aastal oli põhiliseks faktoriks juba Riigiduumade valimised võitnud konservatiivne Föderaalkogu.

Käesoleva töö eesmärk on uutele arhiivimaterjalidele tuginedes anda ülevaade Eesti vaadetest sisepoliitilistele arengutele Vene Föderatsioonis ja nende mõjudest Eesti julgeolekule 1991-1994. aastatel. Töö käsitleb Eesti-Vene suhete perioodi 1991. aasta jaanuarist ja lõpetades esimese Tšetšeenia sõja sündmustega 1994. aasta detsembris. Põhilised küsimused, millele töö autor vastust otsib, on: 1) kuidas suhtusid eestlased arengutesse idas; 2) millist mõju avaldasid arengud idas Eesti julgeoleku ohuhinnangutele. Ehkki leidub hulganisti varasemat kirjandust selle perioodi Eesti-Vene suhetest, on need eelkõige keskendunud Eesti diplomaatide ja Lääne partnerite tegevustele. Vähem on kirjanduses tähelepanu pööratud aga Venemaa sisemiste arengute mõjule.

Autori hüpoteesiks on, et suhete tõusud ja mõõnad Eesti-Venemaa vahel olid tihedamalt seotud riigi sisepoliitiliste arengutega kui senisest kirjandusest võiks järeldada. Ehkki kahtlemata oli Eesti ja lääneriikide (eriti Rootsi ja USA) roll läbirääkimistel olulised, mõjutas nende käiku ka Venemaa juhtkonna motivatsioonid ja võimalused. Kuivõrd tegemist on perioodiga, millest

leidub väga palju materjale, ei ole antud töö eesmärk mahulisi piiranguid arvesse võttes anda kõikehõlmavat ülevaadet riikidevahelisest suhtest nendel aastatel. Töö eesmärk on välja tuua autori hinnangul olulisemad pidepunktid Eesti ja Venemaa suhetes.

Tegemist on esimese tööga, mis käsitleb terviklikult Eesti vaateid Eesti-Vene suhetele ja paneb need sealjuures Venemaa sisepoliitiliste arengute konteksti. Varasemalt on põhjalikult kirjutatud Vene vägede väljaviimise käigust ja rahvusvahelise kogukonna toest selle protsessi elluviimisel, aga suuresti keskenduvad need liiga kitsalt kindlatele teemadele või on kirjutatud välismaiste diplomaatide perspektiivist (historiograafiast lähemalt allpool). Antud tööga annab autor Eesti perspektiivi sündmustele ja avab neid, toetudes uudsetele kättesaadavatele materjalidele. Perioodi uurimine on eriti oluline tänapäeva sündmuste taustal, sest Venemaa praeguse autoritaarse režiimi ja selle valla päästetud Ukraina sõja juured pärinevad 1990. aastate esimese poole poliitilistest sõlmpunktidest.

Töös käsitlevate julgeoleku ohuhinnangute mõistmiseks on oluline lahti mõtestada selle definitsioon. Poola julgeoleku professor Ryszard Szpyra toob välja, et julgeoleku mõistmiseks on mitmeid koolkondi, mis ilmestavad ka selle kontseptsiooni mitmetahulisust.¹ USA Kaitseministeerium nimetab julgeolekut kaitsemeetmete kehtestamisest ja säilitamisest tulenevaks seisundiks, kus riigil on puutumatus vaenulikest tegudest ja mõjudest.² Endine diplomaat ja kaitsepoliitika ekspert Kim Holmes on selgitanud, et kui veel 20. sajandil oli domineerivaks arusaamaks riigi julgeolekust selle sõjaline võimekus kaitsta end välisriikide rünnakute eest ja säilitada territoriaalne terviklikkus, siis moodsamad käsitlused hõlmavad selle all ka mittesõjalisi aspekte, sealhulgas poliitilisi, majanduslikke ja keskkondlikke külgi.³ Richard Ulman artiklis *Redefining Security* on pakkunud, et julgeolekut on võimalik ka defineerida selle ohustajate järgi. Ulmani arvates võib ka liigne keskendumine sõjalistele

¹ Szpyra, R. (2014). *Military Security within the Framework of Security Studies: Research Results, - Connections*, Vol. 13, No. 3, 59-82, Garmisch-Partenkirchen: Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, <https://www.jstor.org/stable/26326368>

² *Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms*. (2016) Joint Publication 1-02. Washington DC: Department of Defence, 212

³ Holmes, R. Kim. What is National Security? The Heritage Foundation. https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-10/2015_IndexOfUSMilitaryStrength_What%20Is%20National%20Security.pdf [külastatud 17.05.2022]

ohtudele olla eksitav, sest kujuneb valearusaam, et välised tegurid on ohtlikumad kui sisesed. Julgeoleku ohtu defineerib ta seetõttu tegevuste või sündmuste käiguna, mis: 1) võivad suhteliselt lühikese aja vältel vähendada riigi elanike elukvaliteeti; 2) kitsendavad olulisel määral riigi poolt teostatavaid poliitilisi valikuid.⁴ Antud töös defineerib autor julgeolekut kui riigi võimekust olla täielikult sõltumatu välisriikide sõjalisest, poliitilisest, majanduslikust või muust survest.

Töö on eelkõige kirjutatud arhiiviallikatest lähtuvalt ja autor on selleks kasutanud Eesti välisministeeriumi arhiivi memosid aastatest 1991-1994 ja 1991.-1994. aastast pärinevaid Eesti suursaatkonna Moskvast aruandeid. Lisaks seni kasutamata Välisministeeriumi materjalidele on töös ka Vabariigi Presidendi kantselei arhiivi dokumendid, eelkõige president Lennart Meri aruanded erinevate välisriikide esindajatega aastatest 1992-1995 ja julgeolekualased ettekanded aastatest 1992-1994. Veel on kasutatud töös ka Postimehes 1991.-1994. aastal ilmunud uudis- ja arvamusslugusid.

Eesti-Vene suhete algusaastaid on seni põhjalikumalt käsitlenud näiteks Lars Fredeni raamat *Tagasitulekud*⁵, kes oli aastatel 1991-1994 Rootsi peaministri Carl Bildti nõunik. Fredeni käsitus perioodi Eesti-Vene suhetest on kirjutatud aga rootslaste perspektiivist ja keskendub põhiliselt vägede lahkumise küsimusele. Oma mälestustest on kirjutanud ka tollane Saksamaa suursaadik Eestis Henning von Wistinghausen teoses *Vabas Eestis*⁶, mis avab taaskord Lääne vaatenurgad sündmustele, aga jääb Eesti-Vene suhete käsitusel pealiskaudseks. Põhjaliku käsitluse *Venemaa poliitilistest arengutes 1990-1996* aastatel on kirjutanud Marko Mikhelson.⁷ Tollase Postimehe korrespondendina Moskvast oli Mikhelsonil hea ülevaade Venemaa poliitikast, aga tema töös puudub Venemaa välispoliitika käsitus. Eesti ja Vene NSFV (Vene Föderatsiooni eelkäija) suhteid aastal 1991 kirjeldab Mati Graf raamatus *Impeeriumi Lõpp ja*

⁴ Ulman, H. R. (1983). *Redefining Security*. - *International Security*, Vol. 8, No. 1, 129-153, Cambridge: The MIT Press, 133. <https://www.jstor.org/stable/2538489>

⁵ Freden, L. (2009). *Tagasitulekud. Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991-1994*, Tallinn: Kultuurileht

⁶ Wistinghausen, von H. (2008). *Vabas Eestis. Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991-1995*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

⁷ Mikhelson, M. (1999). *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*. Tartu Ülikool: Magistritöö.

*Eesti taasiseseisvumine 1988-1991.*⁸ Ulatusliku ülevaate Venemaa välispoliitikast on andnud Vene välis- ja julgeolekupoliitika ekspert Domitilla Sagromoso teoses *Russian Imperialism Revisited. From Disengagement to Hegemony*⁹. Selle puuduseks on aga teose Lääne autori perspektiiv, mis jääb Balti riikide käsitles liialt üldiseks.

Antud töö on jagatud kolmeks peatükiks, mis järgivad kronoloogilist loogikat. Esimene peatükk käsitleb Eesti-Vene suhete algeid 1991.-1992. aastal. Osaliselt on tegemist ka sissejuhatava peatükiga, sest formaalselt puudus 1991. aastal veel tollasel Vene NSFV-l iseseisvale riigile omane välispoliitika. Selle aasta taust on siiski hilisemate aastate konteksti oluline käsitleda. Peatüki teine pool annab ülevaate märkimisväärsimatest arengutest Vene Föderatsioonis 1992. aastal ja asetab need ka Eesti-Vene suhete perspektiivi. Perioodi iseloomustas teatud määramatus, sest Venemaa välispoliitilised hoiakud olid veel kujunemas ja nende kulgu mõjutasid sisepoliitilised tegurid, eeskätt ägenev võimuvõitlus ning läbikukkunud majandusreformid.

Teise peatüki fookus on Eesti-Vene suhete kriisil 1993. aasta suvel koos selle eel- ja järellooga. Tegemist oli madalseisuga riikidevahelises diplomaatias, mille ajenditeks olid Vene juhtkonna küüniline soov noppida sisepoliitilisi võite kodumaal. Peatükis kirjeldatud sündmuste taustal hakkas Eesti tõsisemalt võtma Venemaalt tulenevat julgeolekuohtu, mistõttu hakati varasemast enam tähelepanu pöörama Moskva saatkonna tööle ja sealsetele ohuhinnangutele. Perioodi sündmustega otseselt seotud, kuid mõningase kõrvalepõikenähtuna, on käsitletud energiajulgeoleku küsimust, mis pani eestlasi senisest jõulisemalt otsima lahendusi Vene gaasist loobumiseks. Peatükis on esmakordselt kirjeldatud nn põhja-lõuna gaasijuhtmeprojekti, mille eesmärk oli luua sõltumatus Vene gaasitarinetest. Autori hinnangul oli oluline tuua see esile, sest teadaolevat on tegemist esimese säärase projekti käsitleva ülevaatega, mida on tänapäevaste sündmuste kontekstis väärtuslik ka välja tuua.

Viimane peatükk vaatleb konstitutsioonilise kriisi arenguid Venemaal ja sellele järgnenud Föderaalnõukogu valimisi. Analüüsitud on eestlaste vaatenurki sündmustele ning nende mõjusid

⁸ Graf, M. (2012). *Impeeriumi Lõpp ja Eesti taasiseseisvumine. 1988-1991*. Tartu: Kirjastus Argo.

⁹Sagromoso, D. (2020). *Russian Imperialism Revisited. From Disengagement to Hegemony. Contemporary Security Studies*. Milton Park: Routledge.

Eesti julgeolekule 1993. aasta lõpukuudel ja 1994. aastal. Kuna vägede lõplikku lahkumist ja juulileppeid on varasemas kirjanduses põhjalikult käsitletud, pöörab autor sellele võrdlemisi vähe tähelepanu, käsitledes eelkõige selle mõjusid Eesti julgeoleku ohuhinnangutele. Töö lõpeb Venemaal valla päästetud esimese Tšetšeenia sõja sündmustega, mille tagajärjed olid kurjakuulutavad nii Vene Föderatsiooni kui ka Eesti-Vene suhete edasistele arengutele.

1. MÄÄRAMATUS AASTATEL 1991-1992

Nõukogude Liidu lagunemine 1991. aastal kujutas Vene eliidile ja üldsusele laiemalt identiteedikriisi: mis on Venemaa? Uuel Vene Föderatsioonil puudus kommunistlikust ideoloogiast tulenev legitiimsus ja selle eelkäija Venemaa Sotsialistlik Föderatiivne Nõukogude Vabariik (edasi Vene NFSV) oli suuresti enamliku revolutsiooni tagajärg, mille välimised kui ka sisemised piirid ei lähtunud selgelt ühestki varasemast geograafilisest, poliitiliselt või etnilisest olukorrast. Probleem sütitas debati Vene Föderatsiooni rolli kohta külma sõja järgses maailmas ja riigi välispoliitilist käitumist endiste nõukogude sotsialistlike vabariikide suhtes, sealhulgas Eestiga. Riigis leidis nii liberaalseid jõude, kes taotlesid liitumist Euroopa perega ja lõimumist turumajandusliku süsteemiga, kui ka imperialistlik-rahvuslikku mõtlejaid, kes taotlesid tugevama Vene identiteedi loomist. Viimased said augustiputšis küll tugevalt lüüa, aga peagi šokist toibunud vanameelsed jõud kasutasid ära rahvas levinud Nõukogude nostalgiat, et takistada Vene demokraatide poliitilisi kui ka majanduslikke reforme.¹⁰

Liidu lagunemise protsesside käigus leidsid eestlased Vene NFSV juhtkonnast kasulikud liitlased, kes tegid taasiseseisvumisele olulisi teeneid. Venelaste suhtumine ei olnud tingitud mõistagi heatahtlikust soovist näha baltlasi iseseisvumas, vaid hetkelisest omakasupüüdlikest eesmärkidest. Antud perioodil näeme olulist nihkumist Eesti suunalises poliitikas. Vahetult peale omariikluse taastamist püsis teatud määratus Eesti-Vene suhete vahekorras, sest ehkki päevakorda tõusid juba küsimused, mis hakkasid defineerima hilisemaid suhteid, puudus veel mõlemal poolel hilisematele suhetele iseloomulik järeleandmatu ja kangekaelne suhtumine. Sisepoliitilised mured oli veel paraku sedavõrd suured, et nii Venemaa kui ka Eesti ei olnud aega välispoliitiliste hoiakute kujundamiseks. 1991. aasta näiliselt heanaaberlikud suhted pöördusid aga Venemaal 1992. aastal süvenevate sisepingete ja identiteedikriisi taustal hapuks. Taasiseseisvumisel lahendamata Vene vägede ja Eesti venelaste õiguste küsimustest said 1992. aasta lõpuks idanaabri juhtidele kasulikuks survevahendiks.

¹⁰ Sagramoso, D. *What is Russia? Russia's foreign policy orientation Under Yeltsin. – Russian Imperialism Revisited. From Disengagement to Hegemony*, 21-24

1.1 Eesti ja Venemaa suhete esimene aasta

Eesti ja Vene Föderatsiooni suhete vormiliseks alguseks oli 1991. aasta 12. jaanuaril vastu võetud ja 15. jaanuaril ratifitseeritud Vene NFSV ja Eesti suhete alusleping, millega mõlemad osapooled tunnustasid teineteise suveräänsust ja seaduslikke võimuorganeid.¹¹ Nõukogude Liidu lagunemisega seonduvate veriste sündmuste taustal saabus 13. jaanuaril Tallinnasse tollane Vene NSFV Ülemnõukogu esimees Boriss Jeltsin. Jeltsini tegude motiiviks oli võimuvõitlus Mihhail Gobrašoviga ja oma visiidiga otsis ta Baltimaadest kasulikke liitlasi. Vaatamata lähikondlaste ponnistustele puudus Vene Ülemnõukogu esimehel tol perioodil geopoliitilised huvid Baltikumi suhtes, mistõttu oli tulevane president nõus vabariikide iseseisvuspüüdlusi toetama.¹²

Veel pool aastat hiljem, 14. juulil avaldas Vene NSFV väliminister Andrei Kozõrev Eesti asevälisministrile toetust iseseisvumisele ja Augustiputši sündmuste taustal teatas Kozõrev 20. augustil intervjuus BBC-le, et Venemaa tunnustab Balti riikide iseseisvust. Neli päeva pärast Eesti taasiseseisvumise väljakuulutamist allkirjastas Jeltsin ukaasi „Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse tunnustamisest“ ja ehkki rahvusvahelise õiguse kontekstis ei omanud otsus juriidilist jõudu (sest Vene NSFV ei olnud ka ise veel tunnustatud iseseisev riik), oli tegemist Eestile poliitiliselt olulise deklaratsiooniga, mis avas ukSED tunnustuslaviinile Läänest.¹³ Juba tol hetkel pidasid paljud Venemaa välisministeeriumi esindajad Jeltsini ukaasi rutakaks. Asevälisministri Fjodor Šelov-Kovedjajevi arvates oleks pidanud esmalt lahendama Eesti „venelaste küsimus“ ja seejärel arutama iseseisvumise küsimusi. Jeltsin olevat olnud aga impulsiivne ja iseseisvumise segaduses oli Jeltsinil tahe sisuliselt absoluutne.¹⁴

Vahetult peale Eesti taasiseseisvumist Nõukogude Liidu ja Vene Föderatsiooni oli vahekord veel ebakindel, mistõttu toimusid paralleelselt kohtumised nii Vene NSFV kui ka NSV Liidu esindajatega. 24. oktoobril kirjutasid Eesti ja Vene välisministrid alla dokumendile

¹¹ Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping <https://www.riigiteataja.ee/akt/13068080> [külastatud 23.04.2022]

¹² Graf, M. (2012). *Impeeriumi Lõpp ja Eesti taasiseseisvumine. 1988-1991*. Tartu: Kirjastus Argo, 227-229

¹³ Samas, lk 354-356.

¹⁴ Samas. Lk 395-398

diplomaatiliste suhete kehtestamisest¹⁵ ja 1. novembril toimus kohtumine Jeltsini ja Rüütli vahel, kus arutati piiri- ja kodakondsuse küsimusi.¹⁶ Novembris toimus veel ka NSV Liidu ja Eesti läbirääkimiste esimene ja ühtlasi viimane voor, kus kooskõlastati Nõukogude Liidu välisministeeriumiga edasiseks suhtluseks neli töögruppi, mis oleks hakanud tegelema muuhulgas piiri- ja majandusküsimustega. Nõukogude Liidu lõpuga detsembris pidi Eesti edasine suhtlus toimuma Vene Föderatsiooniga. 26. detsembril ratifitseeris Vene Ülemnõukogu aasta alguses allkirjastatud Eesti-Vene suhete aluslepingu ja 31. detsembril kuulutas Vene Föderatsioon end Nõukogude Liidu õigusjärglaseks. Niisiis muutusid kõik lahendamata NSV Liidu ja Eesti küsimused Venemaa Föderatsiooni ja Eesti küsimusteks¹⁷

Võrreldes hilisemate aastatega, oli Vene valitsuse suhtumine Eestisse 1991. aasta keskel vastutulelikum. Kuu enne augustiputši kohtusid Eesti ja Vene asevälisministrite Enn Liimets ja Andrei Fjodorov, kus tuli küsimuseks Jeltsini Balti poliitika ja regionaalne julgeolek. 1991. aasta suvel domineeris Ülemnõukogus küll arvamus, et Baltimaadega tuleb suhelda kui iseseisvate riikidega, aga juba siis valmistas Vene juhtkonnale Fjodorovi sõnul muret vanameelsete jõudude kampaania seoses venelaste kogukonnaga Balti riikides, sest tajuti sellest tulenevat võimalust kompromiteerida Jeltsinit ja tema meeskonda. Vene NFSV ja Eesti suhete alusleping ei olnud veel selleks hetkeks venelaste poolt ratifitseeritud ja seda kardeti ka Ülemnõukogu päevakorda tuua, sest puudus kindel veendumus, et dokument õnnestub vastu võtta.¹⁸

Selleks, et luua paremad eeldused lepingu ratifitseerimiseks pakkus Fjodorov välja massikampaania. Nimelt arutati potentsiaalset koostööd Eesti ja Vene televisiooni vahel, et näidata Vene kogukonna tegeliku olukorda Eestis ja analüüsida rahvusvähemuste ja kodakondsuse probleeme puudutavat Eesti seadusandlust. Päevakorras oli ka Vene demokraatliku ajakirjanduse levitamine Eestis, mis oleks vaba Nõukogude Liidu keskajakirjanduse ja televisiooni mõju alt.¹⁹ Niivõrd koostööaldis suhtumine 1991. aasta keskel

¹⁵ „Diplomaatilised suhted Eesti ja Venemaa vahel kehtestatud“, Postimees 25.10.1991,

¹⁶ Nimi „Rüütli-Jeltsini kohtumisel kujunes keskseks piiriküsimusi“, Postimees 06.11.1991,

¹⁷ Graf, M. (2012). *Impeeriumi Lõpp ja Eesti taasiseseisvumine. 1988-1991*, 395-398

¹⁸ Eesti välisministeeriumi arhiiv: 1991.a. memod (edaspidi VÄMA M), toimik 1-10, jaanuar-juuni, *Aruanne kohtumisest Vene NFSV välisministri asetäitja Andrei Fjodoroviga*, kuupäev 14.06.1991.

¹⁹ Samas.

oli tingitud ilmselt Venemaa juhtkonna ja Nõukogude Liidu vahelisest vastasseisust, kus eestlased olid pigem etturid kui tõsiseltvõetavad partnerid.

1991. aasta teises pooles tekkinud segaduste tõttu püsis teatud aega määratlematus Eesti-Vene suhetes, kus kummalgi poolel puudusid veel väljakujunenud huvid, positsiooni ja võimalused teineteisele tähelepanu osutamiseks. Eesti julgeoleku ja turvalisuse perspektiivist oli Eesti suursaadiku Jüri Kahni arvates tol perioodil määravaks just demokraatlike protsesside edasine areng Venemaal. Riik oli tema hinnangul veel kriisieelses perioodis, kus Vene välispoliitiline tegevus oli mõjutatud eelkõige sisepoliitilistest sündmustest ja tegurid nagu Venemaa lagunemise oht, kontrolli kaotus armee üle ja majanduslik allakäik määrasid idanaabri poolt läbiviidavat poliitikat Eesti suhtes.²⁰ Järgneval aastal hakkasid mõlema riigi välispoliitilised piirid selginema ja Venemaal kasvava kriisi mõjud olid peagi jõudmas ka Eestini.

1.2 Liberaalse poliitika põrumine Venemaal 1992. aasta alguses

Uue aasta algust märkis Vene välisministri Andrei Korõzevi 14. jaanuaril toimunud visiit Eestisse. Kohtumise üsnagi poliitkorrektses kommunikatsioonis väljendasid mõlemad osapooled soovi alustada läbirääkimisi humanitaar-, majandus-, piirivalve ja kaitseküsimustes. Lepiti kokku muuhulgas konsulaarkonventsiooni, koostööleppe etniliste vähemuste kaitsmiseks ja kodakondsuse küsimusi reguleeriv lepe. Ühtlasi soovisid „mõlemad pooled“ näha vägede väljaviimist etappides, mis võtaks arvesse riikide julgeolekuhuvisid ja sellega seonduvaid sotsiaalseid probleeme.²¹ Tulevaste arengute ja suhete kontekstis oli esimene kohtumine veel võrdlemisi sõbralik, sest peagi võttis Venemaa väga ranged hoiakud piiri- ja kodanike õiguste osas.

Eesti-Vene suhted lõid juba peagi kõikuma ja seda olukorras, kus Venemaa majanduses ja poliitikas toimus destabiliseerumine. Venemaa majandusministri Jegor Gaidari juhitud šokiteraapias vabastati jaanuaris 85% sisemajanduse hindadest, mille tulemusel langes järsult elatustase ja inimesed kaotasid lühikese ajaga oma hoiused. Gaidari reformid jäid aga lõpule

²⁰ Eesti välisministeeriumi arhiiv: Eesti suursaatkonna Moskvas memod (edaspidi VäMA MosM), t 11.02.1991-12.1992. *Ülevaade Eesti-Vene suhetest*

²¹ VäMA M. 1992.a. jaan-juul, *Communique on the visit by Andrei Kozyrev, Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation to the Republic of Estonia*, 14.01.1992

viimata, sest augustiputšist toibunud Rahvasaadikute Kongressi vanameelne tiib koondas 1992. aasta aprilliks jõudu ja asus Vene presidendiga poliitilisele vastasseisule.²² Maikuus alustasid konservatiivid rünnakuid Jeltsini vastu, kõrvaldades riigi raha- ja pangapoliitikat ajanud Keskpanga presidendi Georgi Matjuhhini. Teda asendanud Viktor Geraštšenko loobus aga rangest rahapoliitikast ja lasi järgnevatel kuudel rubla väärtusel kukkuda ligikaudu 10-15 protsenti kuus. Majanduslike reformide läbikukkumine aeti aga demokraatide süüks ja ühiskonnast hakkas kujunema valitsuse ja reformimeelsete vastane hoiak.²³

Seetõttu ei ole ilmselt kokkusattumus, et kasvav sisepoliitiline surve valitsusele ja sealsetele demokraatidele avaldas mõju ka Eesti suunalisele poliitikale. Eesti-Vene läbirääkimiste esimeses voorus Pärnus tulemusteni ei jõutud, sest Vene pool keeldus vägede tähtaegu nimetamast ja piiriküsimuses olid venelaste hoiakud jäigastunud.²⁴ Kui veel 1991. aasta teisel poolel võis katkestusi kaubatarnetes pidada NSV Liidu lagunemise ja Venemaa siseprobleemide tagajärjeks, siis 1992. aasta esimeseks pooleks oli juba alust eeldada sihipärast tegevust Vene valitsuse poolt.²⁵ 27. aprillil kohtumisel Taani delegatsiooniga arvasid Eesti esindajad, et venelastel puudub tolleks hetkeks igasugune poliitiline tahe läbirääkimiste läbiviimiseks.²⁶ Mai alguseks Euroopa Nõukogu 44. istungijärgul süüdistas Kozõrev juba avalikult Balti riike vähemusrahvuste õiguste riivamises.²⁷ Peagi sai vene vähemuse õigustega seonduvast retoorikast eestlastele järjepidevaks peavaluks ja jutupunktiks, mille juurde Venemaa Föderatsioon ühel või teisel kujul on tagasi jõudnud tänase päevani.

Ehkki Eesti-Vene läbirääkimiste kolmandas voorus parafeeriti Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahelised konsulaarkonventsiooni, õigusabi ja transpordialased kokkulepped, ei saavutatud „põhiküsimuses“, st. vägede väljaviimises, edu.²⁸ Eesti delegatsiooni avalduses 3. juunil leiti, et relvajõudude lahkumises ei ole toimunud sisulisi edasiminekuid. Vene

²² Mihkelson, M. (1999). *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*, 21-22

²³ VäMA MosM, t 05.08-20.12.1993, *Telefax Eesti Vabariigi saatkonnast Moskvast*, 11.10.1993

²⁴ „Venemaa ei nimeta vägede lahkumise tähtaegu“, *Postimees*, 16.04.1992

²⁵ VäMA MosM, t 11.02.1991-12.1992, *Ülevaade Eesti-Vene suhetest*

²⁶ VäMA M, t 1992.a. jaan-juul, *Eesti-Taani Majandus-, tööstus- ja tehnilise koostöö kontaktgrupi Taani delegatsiooni juhtgrupi kohtumine EV Välisministeeriumis*, 27.04.1992.

²⁷ „Eesti lükkab tagasi Venemaa välisministri süüdistused“, *Postimees*, 9.05.1992

²⁸ „Vägede väljaviimise läbirääkimistega ümmikseisus“, *Postimees*, 05.06.1992

delegatsioon nimetas nüüd ka vägede lahkumise lõpptähtaja, milleks oli 1997. aasta. Sellest järeldasid Eesti saadikud, et Vene poolelt dikteerib läbirääkimiste käiku ja positsioone kõrgemad sõjaväelased. Pahameele väljendamiseks teatas Eesti delegatsioon läbirääkimiste ajutisest peatamisest ja pöörduti küsimus rahvusvahelise kogukonna poole:

„Arvestades, et Vene vägede jätkuv kohalviibimine Eesti territooriumil ohustab tõsiselt ka Euroopa julgeolekut, pöördume tungiva palvega Venemaa poliitilise juhtkonna, aga ka teiste riikide, rahvusvaheliste organisatsioonide ja maailma avalikkuse poole kasutada kogu oma mõju, selleks et voorväed viidaks Eestist kiiresti välja.“²⁹

Avalduse lõpus märgiti, et Eesti küll soovib luua heanaaberlikke suhteid Venemaaga, aga need suhted peavad põhinema suveräänsuse ja võrdõiguslikkuse austamisel ning rahvusvahelise õiguse põhimõtete järgimisel, mille eelduseks oli aga võõrvägede lahkumine Eestist.³⁰

Niisiis oli vägede küsimus kujunemas suhete keskseks tülipunktiks. Eestlastele oli mõistagi vastuvõetamatu, et suveräänse riigi territooriumil paiknevad kümned tuhanded võõrriigi sõdurid. Eesti julgeoleku olukord oli 1992. aastal veel väga habras - omariiklust oli vägagi kerge kõikuma lüüa, sest riigi majandus oli nõrk ja kaitsejõude alles hakati rajama. Moldovas arenevad sündmused andsid eestlastel alust muret tunda vene vägede pärast, sest aasta alguses oli riigi separatistliku Dnestri-äärset vabariiki asunud aktiivselt toetama Vene 14. armee. Ilmselt ei olnud eestlastel raske ette kujutada sarnaste arengute kulgu Ida-Virumaal ja Narvas. Juuli alguses toimunud Põhja-Atlandi Koostöö nõukogu (edasipidi NACC) seminaril näitas Eesti esindaja seoseid Moldovas toimuvaga:

„Jutt on võõrvägede kohesest väljaviimisest iseseisvate riikide territooriumilt, kus nad asuvad nende rahvaste tahte vastaselt. Võib esitada küsimuse: kus võib veel leida iseseisvaid riike nagu Eesti, kus umbes 200 meetri kaugusel valitsuse- ja parlamendi asukohast paikneb võõrriigi merevaebaasi staap või siis umbes 2 kilomeetri kaugusel motolaskurdiviisi staap ja selle diviisi üksused?“³¹

²⁹ VäMA M, t 1992.a. jaan-juul, *Eesti delegatsiooni avaldus*, 3.06.1992

³⁰ Samas.

³¹ VäMA M, t 1992.a. jaan-juul, *Sõnavõtt NATO kõrgetasemelisel seminaril "Kaitsepoliitika ja Juhtimine" Brüsselis*, 3.07.1992

Arvestades kahepoolsete läbirääkimiste tulemusetust, lootsid Balti riigid üha rohkem rahvusvahelisele survele, et jõuda lahendusteni. Pöördeliseks oli Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverents (edasi CSCE) tippkohtumine Helsingis 9.-10. juulil, mille lõppdokumenti suudeti lisada ka Eestile oluline punkt võõrvägede „kiirest, korrapärasest ja täielikust“ lahkumisest Balti riikidest.³² Rahvusvaheliste surve tõttu hakkas vägede lahkumine suvel lõpuks hoogu võtma: 8. juulil algas Venemaa Sauga lennuvälja üleandmine Eestile sealsete õhukaitsjate poolt³³ ja 11. juulil teatasid Vene lennuväelased Tartu lennuväebaasi üleandmise käivitamist.³⁴ Juuli lõpus toimunud kohtumisel Suurbritannia saadiku Brian Buik Low'ga arvas Eesti välisminister Trimmi Velliste, et CSCE tippkohtumise tulemused ei ole veel venelastele täielikult kohale jõudnud, aga tegutseti tasapidi, et väed välja viia. Kaotus oli kohale jõudmas, aga sellega prooviti võimalikult pikalt venitada.³⁵ Venitamistaktika oli Low arvates tingitud soov lahkuda ilma vaikselt ja ilma kaotuse kuvandita, sest sisepoliitiliselt oli see Vene valitsusele kahjulik.³⁶

1.3 Võimuvõitlus Venemaal 1992. aasta lõpus ja selle mõjud Eestile

Presidendi ja Ülemnõukogu vaheline võimuvõitlust hakkas ägenema 1992. aasta lõpukuudel ja seda eelkõige detsembris saabuva Rahvasaadikute Kongressi VII istungijärgu raames. Oktoobri lõpus kinnitas Eesti kaitseministeerium, et Venemaa oli kehtestanud Eestile täieliku relva- ja laskemoonaembargo müügiks.³⁷ Senimaani jõulisem samm Vene poolelt tuli aga 29. oktoobril korraldusega Boriss Jeltsinit, millega teatati vägede lahkumise täielikust peatamisest Baltimaadest seni kuni pole kindlaks määratud Balti riikides viibivate Vene sõjaväelaste sotsiaalsed garantiid. Sellele järgnenud Balti riikide reaktsioon oli Vene asevälisministri Vitali Tšurkin sõnul „liigselt emotsionaalne“ ning Venemaa soovis vaid lahendada küsimused „ilma

³² Freden, L. *CSCE tippkohtumine Helsingis 9.-10. juulil. – Tagasitulekud*, 47-55

³³ „Venemaa annab Sauga lennuvälja Eestile üle“, *Postimees*, 9.07.1992

³⁴ „Venemaa lennuväelased lahkuvad Tartust“, *Postimees*, 9.07.1992

³⁵ VÄMA M. t 1992.a. jaan-juul, *Ministri asetäitja T. Velliste kohtumine Suurbritannia saadikuga hr. Brian Buik Low'ga*, 27.07.1992

³⁶ VÄMA M. t 1992.a. jaan-juul, *Ministri asetäitja hr. T. Velliste kohtumine Suurbritannia saadikuga hr. Brian Buik Low'ga ning Inglise sõjaväeatašeeaga Soomes kolonel Clementiga*, 05.08.1992

³⁷ „Venemaa on kehtestanud Eesti suhtes relvamüügiembargo“, *Postimees*, 24.10.1992

milleta on vägede väljaviimine võimatu“.³⁸ Eesti väliministeeriumi koostatud analüüsis jõuti Vene presidendi korraldusest ja sellele eelnenud Vene Valitsuste seisukohavõttudest järelduseni, et:

„Vene juhtkonna viimase aja avaldused ja otsused on tingitud Venemaal niigi terava sisepoliitilise olukorra halvenemisest, eriti enne nende Rahvasaadikute Kongressi toimumist k.a. detsembris. Meid puudutavad avaldused on tehtud just selles valdkonnas, mis on kõige populaarsem ja nn. "arusaadavam" praeguses Vene Ülemnõukogus. Sellega proovib [Jeltsin] suunata Ülemnõukogu turmtule eemale Vene Valitsuse majandusprogrammilt“³⁹

Lisaks märgiti, et senised avaldused ja korraldused on praktilises osas olnud hambutud, mis veelgi enam kinnitas asjaolu, et tegemist oli taktikalise mänguga võimule jäämiseks, mitte „tõsiste kasvatustega karistada Balti riike mõningate pattude eest“. Vene majandussanktsioone peeti veel vähetõenäoliseks, aga Venemaal ägeneva võimuvõitluse tõttu seda täielikult ei välistanud. Järeldati, et Eesti juhtkonna avaldustes tuli hoiduda teravast ja lahmivast kriitikast Vene Valitsuse, eriti Boriss Jeltsini suunal. Vastupidiselt nähti vajadust leida võimalusi Jeltsini poolt juhitud demokratiseerumise protsesside toetamiseks.⁴⁰ Eesti avaldus oli sellest tulenevalt ka ootamatult leebe:

„Eesti Valitsus loodab, et Vene Föderatsiooni Presidendi korraldus tõstab Eesti - Vene läbirääkimised riikidevaheliste suhete normaliseerimisel kvalitatiivselt teisele tasemele võrreldes olemasolevaga. Saades aru, millise tohutu pinge all peab praegu töötama Venemaa demokraatlik juhtkond, jääb Eesti pool huviga ootama konkreetseid ettepanekuid, mis peaksid tulenema nimetatud korraldusest.“⁴¹

Päev hiljem toimus veel ka Velliste ja Tšurkini kohtumine, kus vestluse käigus palus Vene esindaja Eestilt, et viimane pakuks toetust enne kongressi küsimuste lahendamises, milles mõlemal poolel on „ühised arusaamad“ – seda aga selleks, et tulevasel kongressil ei oleks need

³⁸ „Jeltsini korraldus peatada Vene vägede väljaviimine on vastuolus varem sõlmitud lepingutega“, Postimees, 31.10.1992

³⁹ VÄMA M, t 1992.a. nov-dets, *Õiend Jeltsini 29.oktoobri 1992 korralduse kohta*, 02.11.1992

⁴⁰ Samas.

⁴¹ VÄMA M, t 1992.a. nov-dets, *Eesti Vabariigi Valitsuse avaldus*, 02.11.1992

Vene valitsusele „kominstuskiviks“.⁴² Tšurkini sõnutsi olevat Jeltsini dekreet „bürokraatlik eksitus“, sest see oli mõeldud vaid sisedokumendina Vene vanameelsete rahustamiseks.⁴³

Detsembris toimunud Rahvasaadikute Kongress oli sisepoliitilist eelmängu arvesse võttes ka üsna pingeline. Vanameelsed saadikud soovisid blokeerida Jeltsini soosiku Jegor Gaidari kinnitamist peaministriks.⁴⁴ Istungijärgsed sündmused kulmineerusid 10. detsembril kui Vene president kuulutas välja soovi korraldada referendumi, kus rahvas saaks oma meelsust avaldada.⁴⁵ Seejärel ka olukord mõnevõrra rahunes: Ülemnõukogu esimees ja tollase opositsiooni liider Ruslan Hasbulatov ning Jeltsin andsid välja ühisavalduse, kus kutsuti venemaalasi loobuma poliitilisest vastaseisust tingitud verevalamisest.⁴⁶ Jeltsini lemmik Gaidar jäi siiski peaministri kohast ilma ja ametisse kinnitati 14. detsembril hoopis tollane Gazpromi juht Viktor Tšernomõrdin.⁴⁷ Viimane tegelikult jättis Kahni hinnangul 1993. aasta alguses Ülemnõukogule mulje, et tegemist oli liitlasega, kes lõpetas kokkumängu Läänega ja toetas opositsiooni rahvuslikumat lähenemist.⁴⁸ Opositsioon oli 6. kongressil olnud seega edukas oma mõjuvõimu demonstreerimisel – Hasbulatov ja tema vanameelsed lähikondlased hakkasid üha rohkem mõjutama Venemaa välispoliitilist käekäiku.

Ei ole ka seetõttu üllatav, et samal päeval kui Tšernomõrdin kinnitati ametisse, kasutas Kozõrev Stockholmis CSCE toimunud nõupidamisel riigi välispoliitika sõnastamisel oluliselt sõjakamat retoorikat. Suletud uste tagustel kohtumistel selgitas välisminister, et Venemaa ajaloolised juured asusid põhiliselt Aasias, mis aga seadis piirid Lääne-Euroopaga ühinemisele. Lisaks väljendas ta muret Lääne sõjaliste liitude kinnistumisele endiste NSV Liidu maadel ja rõhutas Venemaa valmisolekut kaitsta end kui ka oma partnereid võimalike agressorite eest. Uudne seisukohavõtt oli kohalolijatele üllatavaks ja reaktsiooni nähes pidi Kozõrev hiljem üle täpsustama, et tegemist oli vaid näitemänguga, millega ta soovis hoiatada Läänt Vene

⁴² VäMA M, t 1992.a. nov-dets, *Trimmi Velliste ja V. Tšurkini kohtumine*, 3.11.1992

⁴³ VäMA M, t 1992.a. nov-dets, *Välisminister Trivimi Velliste kohtumine Saksamaa suursaadiku Henning von Wistinghauseniga ja Rootsi suursaadiku Lars Grundbergiga*, 3.11.1992

⁴⁴ „Jeltsin üritab Gaidarist peaministrit teha iga hinnaga“, *Postimees*, 9.12.1992

⁴⁵ „Jeltsini kannatus katkes“, *Postimees*, 11.12.1992

⁴⁶ „Hasbulatov ja Jeltsin leppisid ära“, *Postimees*, 12.12.1992

⁴⁷ „Venemaa sai peaministri“, *Postimees*, 15.12.1992

⁴⁸ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Telefax Eesti Vabariigi saatkonnast Moskvast*, 11.10.1993.

vanameelsete oluliselt äärmuslikuma välispoliitika eest.⁴⁹ Paralleelselt CSCE kohtumistele toimusid ka Eesti-Vene läbirääkimiste seitsmes voor, mis kulges Jüri Luige sõnutsi rahulikus toonis. Kozõrevi avaldus oli väidetavalt üllatuseks ka Vene delegatsioonile⁵⁰ ja läbirääkimised olid sellele vaatamata tulemuslikud - saavutati neli kokkulepet, mis puudutas majandus-, humanitaar-, sõjaliste ja piiriküsimust.⁵¹ Luige väljendatud optimismi Eesti suursaadik Venemaal Jüri Kahn siiski ei jaganud. Edasimineked olid toimunud valdkondades, kus otsest lahkkelisid osapoolte vahel ei olnud ja olulisemate kokkulepete sõlmimiseks oli vaja tippkohtumist peaministrite ja presidentide tasandil. Jätkuvalt oli riikidevaheliste suhete mõjuvaks teguriks ikka Venemaa siseolukord.⁵²

1.4 Venekeelse elanikkonna olukord ja mõju Eesti julgeolekule

1992. aasta teisel poolel valla päästetud Eesti-vastane kihutustöö seoses Eesti venekeelse elanikkonna õigustega valmistas diplomaatidele kui ka Eesti sõpradele muret.⁵³ Nõukogudeaegselt majanduselt ümberorienteerumine oli keeruline eriti Ida-Virumaa raske- ja sõjatööstusele, kus enamus tööjõust oli paratamatult vene rahvusest. Meri selgitas Venemaa suursaadiku Trofimovile, et tegemist ei olnud reaalsuses venekeelse elanikkonna sihipärase diskrimineerimisega, nagu seda Vene juhid ja meedia tõlgendasid.⁵⁴ Rahvusvahelisel üldsusel puudus Meri aga arvates ülevaade ajaloolisest taustast, mille kaudu venekeelne tööliskond Eestisse tekkis. Sellest tulenevalt jäi tööliste vallandamisest mulje, nagu oleks selle taga vene rahvuse küsimused, ehkki selle juured olid hoopis keerulisemad.⁵⁵ USA suursaadik Robert Frasure soovitas hoida tehaseid lahti, vaatamata sellele, et need ettevõtteid ei olnud

⁴⁹ „Eesti oli Stockholmis eile tähelepanu keskpunktis“, Postimees, 15.12.1992

⁵⁰ „Eesti-Vene läbirääkimised rahulikud“, Postimees, 16.12.1992

⁵¹ „Lohusalus lõppes Eesti-Vene läbirääkimiste seitsmes voor“, Postimees, 18.12.1992

⁵² VÄMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Ülevaade poliitilisest hetkeseisust Venemaal ja suhetest Eestiga*, [12.]1993

⁵³ VÄMA M, t 1992.a. aug-okt. *Ülevaade Salzburgi konverentsist Balti riikide julgeoleku küsimustes*, 04.-07.10.1992

⁵⁴ Eesti Vabariigi Presidendi kantselei arhiiv: Kokkuvõtted, memod presidendi kohtumiste kohta välisriikide esindajatega (edaspidi VPKA M), t 12.10.1992-28.12.1993, *L.Meri kohtumine Venemaa suursaadiku A. Trofimoviga*, 13.11.1992

⁵⁵ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *President L.Meri kohtumine CSCE inimõiguste ekspertide missiooniga Eestis*, 5.12.1992

majanduslikus mõttes elujõulised. Paraku ei olnud Frasure'i hinnangul tegemist siiski vaid majanduslike küsimustega, sest nende lahendamiseks olid seotud ka poliitilised probleemid.⁵⁶

Narva keeruline majanduslik olukord oli tõepoolest tegelikult ka julgeoleku küsimus, mida tões peaminister Mart Laar ka kohtumisel USA senaator Richard Lugariga. Tööpuudus, mis ähvardas umbes 60 protsenti Narva elanikest, võis kaasa tuua linnas massilisi rahutusi.⁵⁷ Lisaks separatistlike hoiakute soodustamisele võis sellega ka süveneda rahvusvaheline maine kahju. Kuna Eestile oli siiski oluline head suhted Lääne partneritega ja integratsioon rahvusvaheliste institutsioonidega, oleks mainekahjul olnud ka kaudsemad mõjud Eesti julgeoleku.

Venemaa propagandakampaaniast tuleneva ohu maandamiseks nägid Eesti esindajad vaeva, et läbi selgitustöö rahustada nii Lääne kui ka Vene diplomaate vähemusõiguste küsimuses. Kohtumisel Kozõreviga 1992. detsembris üritas välisminister Velliste näidata Eesti valmisolekut kodakondsus- ja sotsiaalse kaitse küsimuste lahendamiseks.⁵⁸ President Meri algatusel loodi 10. detsembril ka rahvusvaheliste inimõiguste päeval Inimõiguste Instituut, mille ülesandeks pidi saama inimõiguste olukorra jälgimine Eestis. Säärase instituudi loomine oli möödunud aasta kontekstis vähemalt osaliselt ka poliitiline, et seista vastu jätkuvale propaganda surve kasvule idast.

Võrreldes vahetu perioodiga pärast Eesti taasiseseisvumist oli 1992. aasta lõpuks Venemaalt tulenev poliitiline ja majanduslik surve Eestile selgelt kasvanud, mis olid murettekitav julgeoleku vaatevinklist. Vene vägedest oli saanud survemehhanism, millega säilitati kontrolli endise Nõukogude Liidu regioonis. Majanduslik olukord Ida-Virumaal prooviti siduda inimõiguste küsimusega, mis avaldas aga negatiivset mõju Eesti rahvusvahelisele mainele. Eestile oli probleemiks Lääne diplomaatide ja poliitikute puudulikud taustateadmised Eestist ja Vene vähemusrahvuseste ajaloost, mistõttu kiputi Vene seisukohavõtte ka liialt kergeusklikult kuulama.

⁵⁶ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *L.Meri kohtumine diplomaatilise korpuse esindajatega*, 13.11.1992

⁵⁷ VäMA M, t 1992.a. nov-dets, *Senaator R.Lugar'i kohtumine peaminister M.Laari juures* 18.11.1992

⁵⁸ VäMA M, t 1992.a. nov-dets. *Lühike refereering: A. Kozõrevi ja T. Veliste kohtumise ühisavaldus* 01.12.92

2. KRIIS 1993. AASTAL

Läbikukkunud reformide ja aktiveeruva Ülemnõukogust opositsiooni taustal oli Vene valitsus sunnitud järgemööda käivitama aktiivsemat välispoliitikat. 1992. aasta detsembris esitas parlament uue välispoliitika visandi, kus sõnastati vajadust arendada suhteid lähisvälismaaga ja täita jõulisemat rolli Sõltumatute Riikide Ühenduses (edasi SRÜ). Lisaks lubati pöörata varasemast rohkem tähelepanu vene vähemuste olukorrale endistes liiduvabariikides, eeskätt läbi poliitiliste ja diplomaatiliste abinõude. Ülemaailmses mastaabis prooviti hoida siiski läänemeelset joont ja välispoliitilistes strategiadokumentides toetati jätkuvalt demokraatia kui ka turumajanduse arendamist Venemaal ning riigi suuremat lõimumist rahvusvahelise kogukonnaga.⁵⁹

2.1 Aprillireferendum ja ohutunde kasv Eestis

Eesti kaasaegsete analüütikute hinnangutel tajuti 1993. aasta alguses Venemaalt tuleneva julgeolekuohu kasvu. Tolleaegne Postimehe korrespondent Marko Mikhelson tõi veebruari alguses välja, et Venemaa välispoliitikas domineerib ühelt poolt Jeltsini-Kozõrevi liin, kes taotleb tasakaalukamaid Lääne-Ida suhteid, põhieesmärgiga liituga tulevikus G7-ga. Teiselt poolt vanameelsed jõud, kes suhtusid skepsisega Lääne demokraatiasse.⁶⁰ Muret potentsiaalses kursimuutuses Vene välispoliitikas väljendas ka Lennart Meri 75. Eesti Vabariigi juubeliaasta kõnes Estonia kontserdimajas, viidates veidi varem ajakirjas "Diplomatitšeski Vestnik" ilmunud Sergei Karaganovi artiklile, mis taotles Venemaalt agressiivsemat välispoliitikat nn „lähisvälismaal“. President Meri hoiatas Eesti rahvast, et:

„...kahetsusväärse kombel on meie naaberriigi demokraatlikud ümberkorraldused taganemas uue agressiivse, neokolonialismile orienteeritud välispoliitilise kontseptsiooni ees. Kahetsusväärse kombel on muutumas reaalseks hädadoht, et kõik viimastel aastatel nii

⁵⁹ Sagramoso, D. (2020). *Russian Imperialism Revisited. From Disengagement to Hegemony*, 28-29

⁶⁰ „Venemaa välispoliitika aktiveerub“, Postimees, 01.02.1993

siira rõõmuga tervitatud lepingud relvastuse vähendamisest ja usalduse suurendamisest on muutumas pelgaks paberiks.⁶¹

Meri nõudis Vene välisministeeriumilt selgesõnalist distantseerumist Karaganovi doktriinist ja lubadust täita eelnevalt kokkulepitud rahvusvahelisi kohustusi, sealhulgas suvel peetud CSCE tippnõupidamise lepet, milles lubati vöörvägedel lahkuda „kiiresti, korrapäraselt ja täielikult.“⁶² Läbirääkimiste juhi Jüri Luige arvates oli Meri kõne suunatud välismaa diplomaatidele ja mõjus Eesti-Vene suhetele kahjulikult. Siiski kippus delegatsiooni juht nõustuma, et murranguid läbirääkimistes ei olnud mõtet loota, sest Balti riikide tümitamine oli saanud Vene demokraatidele ja rahvuslastele turvaliseks viisiks oma patriotismi väljendamiseks.⁶³

Suuresti saabuva referendumi tõttu teravnesid 1993. aasta esimestel kuudel Eesti-Vene suhted. Moskva linnavalitsus otsustas juba veebruaris kehtestada Eestile majandussanktsioonid, viidates riikides toimuvale venekeelse elanikkonna diskrimineerimisele. Katkestati kõik sõlmitud kokkulepped muuhulgas majanduses ja kaubanduses. Ühtlasi otsustas Venemaa juhtkond tõsta tollitariifid Baltimaade suhtes 50 protsendi võrra.⁶⁴ Luige hinnangul oli selle taga detsembris Rahvasaadikute Kongressi tõttu läbiviidud muutused võimustruktuurides, mille tulemusena kinnitati jaanuaris ametisse uus välismajandusminister Sergei Glazev, kes oli valmis „lähisvälismaa“ mõjutamiseks kasutama majanduslikke vahendeid kõrgete tollide ja ebasoodsate majanduslepingute näol.⁶⁵ Survest hoolimata väljendasid kõik Balti riigid märtsi lõpus saabuva referendumi taustal toetust Boriss Jeltsinile.⁶⁶ Ilmselt hindasid kolme riigi diplomaadid, et senist Vene propagandistlike aktsioonide lõpetamiseks ja soodsamate läbirääkimiste eelduste loomiseks pidi Jeltsini saavutama võimalikult suure võidu aprillireferendumil.

⁶¹ Vabariigi President "Estonia" kontserdisaalis 24.02.1993 <https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=4250> [külastatud 14.04.2022]

⁶² Samas.

⁶³ „Minister Jüri Luige arvates võib president Meri kõne kahjustada Eesti-Vene suhteid“, Postimees, 26.02.1993

⁶⁴ „Moskva linnavalitsus kehtestas Eestile majandussanktsioonid“, Postimees, 16.02.1993

⁶⁵ „Minister Jüri Luige arvates võib president Meri kõne kahjustada Eesti-Vene suhteid“, Postimees, 26.02.1993

⁶⁶ VäMA MosM, 1993.a. jaan-juuli, dokumendil pealkiri puudub, 24.03 1993

Eesti, Läti ja Leedu näiline heatahtlik käitumine aga ei muutnud Vene poliitikute retoorikat. Nädal pärast avaldust tekitas pahameelt järjekordne Vene kaitseminister Pavel Gratšovi avaldus 29. märtsi NACC-i istungil. Gratšov teatas, et riik peatab Vene vägede väljaviimise Balti riikides elamispinna kitsikuse ja vähemuste diskrimineerimise tõttu.⁶⁷ Avaldus oli väidetavalt üllatuseks nii Vene välisministeeriumile, Eesti suursaadikule Aleksandr Trofimovile kui ka läbirääkimiste juhile Vassili Svirinile, keda oma sõnutsi ei olnud Gratšovi seisukohavõttudega eelnevalt kurssi viidud.⁶⁸ Aprilli alguses korrutas ka Jeltsin mullu oktoobris sõnastatud seisukohta, et Vene väed ei lahku seni kuni inimõigused Eestis on tagatud.⁶⁹ Vahetult enne referendumit alustasid Vene sõjajõud 19. aprillil Balti riikides staabiõppuseid, millega harjutati strateegiliselt tähtsate objektide hõivamist. Selle käigus viidi muuhulgas Tallinnas paiknev 144. motolaskuridiviis täielikku lahinguvalmidusse.⁷⁰ Vaatamata sisetarbeks mõeldud retoorikale, läbirääkimised osapoolte vahel jätkusid ja saavutati tegelikkuses ka mõningaseid tulemusi majandusküsimustes, eeskätt enamsoodustusrežiimi kokkuleppe sõlmimisel.⁷¹

Ebakõla ja arusaamatused Vene läbirääkimistel osaleva delegatsiooni ja Vene valitsuse juhtkonna avalduste vahel oli tingitud vastandlikest huvidest. Eestlastega kõnelevad Vene diplomaadid käitusid lähtuvalt nende antud volitustest ja eesmärkidest ehk soovisid võita Eesti poolelt võimalikult palju järeleandmisi ja kaitsta sealjuures Venemaa välispoliitilisi huvisid, aga siiski lõpuks jõuda ka kokkuleppeni. Jeltsini ja tema lähikondlaste isetegevus oli seevastu tingitud populistlikest eesmärkidest. Vene üldsuse rahuldamiseks ja võimalikult tugeva võidu saavutamiseks referendumil olid Baltimaad ideaalseks peksukotiks. „Pribaltika“ oli venelaste mõttemaailmas piisavalt oluline, et koguda nende arvelt sisepoliitilisi plusspunkte, aga samas ka liiga väikesed, et oleks kaasnenud tõsised tagajärjed rahvusvaheliselt kogukonnalt.

⁶⁷ „Venemaa kavatseb peatada vägede väljaviimise Balti riikidest“, Postimees, 30.03.1993

⁶⁸ „Vene suursaadik Aleksandr Trofimov ja läbirääkimiste delegatsiooni juht Vassili Svirin ei tea vägede väljaviimise peatamisest midagi“, Postimees, 31.03.1993

⁶⁹ „Jeltsin sidus jälle vägede väljaviimise inimõiguste küsimusega“, Postimees, 12.04.1993

⁷⁰ „Venemaa staabid harjutavad Balti riikide strateegiliste objektide hõivamist“, Postimees, 19.04.1993

⁷¹ „Eesti ja Venemaa kehtestavad kaubavahetuses ajutise enamsoodustusrežiimi“, Postimees, 8.04.1993

Ehkki välispoliitiliste avalduste mõju tulemustele oli kaheldav, saatis Jeltsinit 25. aprillil peetud referendumil pealtnäha suur edu: presidendile avaldas usaldust 58% kodanikest ja veidi üle poole toetas ka viimase reforme.⁷² Vähemalt avalikusele väljendas Jüri Luik lootust, et referendum toob Vene poliitikasse teatud stabiliseerumise, mis omakorda oleks soodustanud läbirääkimiste edenemist kahe poole vahel.⁷³ Moskva saatkonna hinnangud olid tulemusele siiski oluliselt pessimistlikum: valimisvõit oli liiga napp, kardeti tulevikus verevalamist opositsiooni ja reformimeelsete vahel ning sellest tulenevat riigi liikumist kaose ja lagunemise suunas. Olukorra järsu halvenemise puhul on valikuteks kas kodusõda või diktatuur, mis olid ebasoodsad ka Eesti julgeoleku vaatevinklist.⁷⁴ Tegelikuses oli Jeltsini võit tõepoolest siiski liiga tagasihoidlik ja andis tulemuste tõlgendamiseks üsna palju mänguruumi, mistõttu püsis 1992. aastal alguse saanud tupikseis edasi.⁷⁵ Eesti-Vene suhetes ei olnud selle taustal oodata suuremaid arenguid.

2.2 Juunikriis

Hoopis vastupidiselt jõudsid mai ja juuni vahemikus Eesti-Vene suhted madalseisu. Ehkki maikuus saavutati jällegi mõningased edusammud majandusküsimustes,⁷⁶ ei toimunud Vene vägede osas läbimurdeid. 18. mail toimunud kohtumisel nõudis Venemaa kaitseminister Pavel Gratšov jätkuvalt raha korterite ehitamiseks, kompensatsiooni Eestisse maha jääva Vene sõjaväe vara eest ja sotsiaalseid garantiisid erusõjaväelastele. Jätkuvalt valmistas eestlastele segadust Vene välispoliitika vastukäivad seisukohad, sest sõjaka 40-minutilise kohtumisest ei saanud eestlased aru, kas tegemist oli Gratšovi isiklike seisukohtade või valitsuskabineti vaadetega.⁷⁷ Tolleaegses Eesti delegatsioonis olnud Ants Laaneotsa arvates oli kaitseministriga

⁷² „Jeltsin võitis usaldushääletuse“, Postimees, 28.04.1993

⁷³ „Jüri Luik loodab suhetest Venemaaga rabaduse kadumist“, Postimees, 27.04.1993

⁷⁴ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Olukorrast Venemaal*, 03.05.1993

⁷⁵ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Telefax Eesti Vabariigi saatkonnast Moskvast*, 11.10.1993

⁷⁶ „Eesti ja Venemaa kaubavahetuses hakkab kehtima enamsoodustuse kord“, Postimees, 14.05.1993

⁷⁷ Eesti Vabariigi Presidendi kantselei arhiiv: Julgeoleku- ja kaitsealased ettekanded, kommentaarid, memod presidendile(edaspidi VPKA E), t 3-23, 24.11.1992-15.12.1994, *Ülevaade kaitseminister H. Rebase kohtumisest Vene kaitseminister Gratšoviga*, 18.05.1993

kaasa sõitnud vene ajakirjanike tõttu põhjust arvata, et tegemist oli taaskord sisetarbeks mõeldud poliitilise demonstratsiooniga.⁷⁸

Pinged Eesti-Vene suhetes kulmineerusid 1993. aastal juunikriisis, mille vormiliseks alguseks oli Riigikogu poolt vastuvõetud kohaliku omavalitsuse (edasi KOV) valimiste seadus mai lõpus. Selle jõustumisel oleks kandideerimisõigus jäänud vaid Eesti kodanikele.⁷⁹ Seadus lubas kohalikul tasandil hääletada ka riigis elavatel mittekodanikel, mis tegi sellest siiski ühe liberaalsema taolise valimisseaduse maailmas. Sellest hoolimata lõi seadus reaalsuses olukorra, kus Vene kodakondsusega nomenklatuur Ida-Virumaal oleks võimust ilma jäänud. President Lennart Meri kuulutas seaduse 3. juunil välja, hoolimata Vene asevälisministri Anatoli Adamišini hoiatustest mai lõpus. Nimelt andis Vene esindaja suletud uste taga Merile märku, et seaduse väljakuulutamisele järgneb president Jeltsini sekkumine „eitava tooniga“ Eesti seadusandlusesse - seda suuresti tema haprast jalgealusest Venemaal ja tugevast survest nii Ülemnõukogu vasakult kui ka paremalt tiivalt. Meri tõdes, et seadus oli ka tema jaoks ebameeldiv, aga põhjendas seda Eesti seadusandjate usaldamatuses Venemaa välispoliitika teostajate ja Eesti venekeelse kogukonna suhtes, mis oli möödunud aprillireferendumil hääletanud Jeltsini ja tema reformide vastu.⁸⁰

9. juunil toimunud Eesti saadikute kohtumisel olevat asevälisminister Vitali Tšurkin suursaadik Kahnile hoiatanud, et „Venemaal olid ja on olemas kõik võimalused, et viia Eestis ellu stsenaarium, mis sarnaneb Jugoslaavia ja Bosnia omaga“, viidates ilmselt sealsele separatismist alguse saanud verevalamisele.⁸¹ Paar päeva hiljem tulid ähvardavad sõnumid Boris Jeltsinilt, kes väljendades taaskord avalikult, et sõjaväelased lahkuvad Eestist ja Lätist vaid siis, kui on valminud sõjaväelaste korterid Venemaal ning inimõigused Baltimaades on tagatud.⁸² Sellele

⁷⁸ „Kohalikesse volikogudesse pääsevad 17. oktoobril üksnes Eesti kodanikud“, Postimees, 20.05.1993. Seaduse kohaselt oli õigus valida vaid vähemalt 18-aastastel Eesti kodanikel, kes olid kantud hääleõiguslike isikute registrisse. Valimisõigus kehtis ka Eestis seaduslikult viibival välisriigi kodanikel või kodakondsuseta isikutel, kes olid valimiste päeval vähemalt 18-aastased, ja kes oli valimisaasta 1. jaanuariks vähemalt viis aastat alaliselt elanud KOV haldusalal. Kandideerimisõigus välisriikide kodanikele ja kodakondsuseta inimestele puudus.

⁸⁰ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Anatoli Leonidovits Adamišiniga Kadriorus*, 25.05.1993

⁸¹ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *EV Moskva saatkonna nädalaaruanne (3.-9. juuni)* 12.06.1993

⁸² „Boriss Jeltsin: Vene väed jäävad Eestisse ja Lätisse kuni seal hakatakse järgima inimõigusi“, Postimees, 11.06.1993

oli lisanud 15. juunil Viinis ÜRO inimõiguste konverentsil Kozõrev kommentaarid, kus välisminister mõistis hukka „etnilised puhatused“ ja lisas, et „demokraatiat, mida luuakse ainult põliselanikele, ei saa lugeda täisväärtuslikuks“. Kozõrev vihjas ka seal ühe uue Euroopa Nõukogu liikmesriigi (*loe: Eesti*) KOV valimiste seadusele.⁸³

Vaatamata kasvavale survele Vene poliitikutelt ja diplomaatidelt, kuulutas Riigikogu seaduse 17. juunil välja ja määras KOV valimiste kuupäevaks 17. oktoobri. Välismaalased pidid ennast valijaks registreerima 12. juuli – 12. augusti vahemikus.⁸⁴ Järgneval päeval reageeris Venemaa ministeerium jõuliselt, pidades KOV seaduse vastuvõtmist diskrimineerivaks, millega võetakse venekeelse elanikkonnal võimalus osaleda kohalikes volikogudes:

„Tallinna kurss konfrontatsioonile ja kunstlik suhete halvendamine Venemaaga võib kaasa tuua ettenägematud tagajärjed mitte ainult [Venemaale], vaid kogu Balti regiooni suhtes. Kogu vastutus toimuva eest lasub Eesti poolel ning puudutab ka neid Eesti partnereid, kes surevad praegu silmad riigis valitseva agressiivse natsionalismi ees ning toetavad tagasi vaatamata Tallinna ohtlikku kurssi“⁸⁵

Samal päeval korraldas ka Narva Ametiühingukeskus välismaalaste seaduseelnõuvastase protestimiitingu, kus osales politsei andmetel 7000 inimest, kus väljendati pahameelt vastuvõetud seaduste suhtes. Sarnased miitingud toimusid ka Tallinnas. Pöördumistes väideti, et välismaalaste eelnõu kuulutab kõik mittekodanikud „illegaalseteks immigrantideks, kellele ei anta elamisluba“ ja Eesti juhtkonnal on selge kurss „etnilisele puhastusele“.⁸⁶ Protestilainest hoolimata võttis Riigikogu 21. juunil vastu ka Välismaalaste seaduseelnõu, millega tunnistati kõik Eestis elavad kodakondsuseta elanikud välismaalasteks ja määrati kindlaks nendega seonduvad sissesõidu, siinviibimise, elamise ja töötamise tingimused. Seadus läkitati seejärel Euroopa Nõukogule hindamiseks. Riigikogu seadusandjate sõnul oli seda vaja oktoobris

⁸³ „Venemaa välisministri arvates kahjustab rahvusvähemuste huvide eiramine Balti regiooni“, Postimees 16.06.1993

⁸⁴ „Riigikogu kuulutas välja kohalike omavalitsuste valimised“, Postimees, 18.06.1993

⁸⁵ „Venemaa välisministeerium süüdistas eile Eestit eriti teravas toonis“, Postimees, 19.06.1993

⁸⁶ „Narva ametiühingud ähvardavad üldstreigi ja kodanikuallumatusega“, Postimees, 21.06.1993

toimuvate KOV valimiste korraldamiseks, sest paraku puudus sel hetkel õigusakt, mis seadustaks, kuidas inimesed saaksid asukateks (ja saaksid seeläbi ka valimistel osaleda).⁸⁷

Venemaa reaktsioon oli väga terav. Ajakirjandusse jõudis juba 23. juunil teateid Vene korraldusest peatada Balti laevastiku väeosade laialisaatmist Tallinna mereväebaasist ja Boriss Jeltsin tegi 24. juunil avalduse, kus pidas Riigikogu poolt vastu võetud välismaalaste seadust „etniliseks puhastuseks ja apartheidiks Eesti moodi“. Riigipea mainis veel, et Eesti olevat vahepeal unustanud oma „geopoliitilist ja demograafilist reaalsust“. Ühtlasi tegi Venemaa lõpuks ka teatavaks 230 miljoni dollari suuruse summa, mida nõuti korteri ehitamiseks Vene ohvitseridele ja nende peredele.⁸⁸

25. juunil keeras Gazprom Eesti suunal gaasi kinni, tuues põhjuseks aga hoopis Eesti Gaasi 80 miljoni krooni suuruse võla, mis oli oma tähtaja ületanud. Vene energia- ja kütuseminister Juri Šafrannik väitis, et gaasitarnete lõpetamine polnud sanktsioonidega seotud. Siiski andis gaasi tarniv firma Lentransgax Interfaxile teada, et kraanid suleti pärast Moskvast saadud korraldust, milles viidati „venelaste diskrimineerimisele Eestis“.⁸⁹ Pingete tehisliku ja propagandistliku olemusele sai Eesti pool kinnitust kriisi haripunktis 25. juunil, kui Eestit külastas Vene sotsiaalhooldusminister Ella Pamfilova. Hoolimata Eesti-Vene suhete pingelisest olukorrast, allkirjastasid mõlema riigi esindajad Tallinnas pensionikindlustuse koostöölepingu.⁹⁰ Kujunenud kriisi arutasid Pamfilova ja Lennart Meri samal päeval ka suletud uste taga, kus sotsiaalhooldusminister tõdes, et kogu olukord oli tingitud Venemaa presidendi ja Ülemnõukogu vahelisest konfliktist, sest Jeltsin pidi laveerima sisepoliitilistes oludes, kus vene üldsust oli tabanud „alaväärtuslikkuse sündroom ja surutise tunne“.⁹¹

Siseriiklikke pingeid kruvis veel 28. juunil Narva linnavolikogu poolt vastu võetud otsus korraldada 16. ja 17. juulil Narvas referendumi, milles sooviti esitada küsimus territoriaalse

⁸⁷ „Riigikogu tunnistas kõik kodakondsuseta Eesti elanikud välismaalasteks“, Postimees, 22.06.1993

⁸⁸ „Välismaalaste seadus kutsus esile Boriss Jeltsini raevuhoo ja Venemaa eriesindaja äkkvisiidi Tallinnasse“, Postimees, 28.06.1993

⁸⁹ „Gaasivõlg on võõra oma“, Postimees, 28.06.1993

⁹⁰ „Eesti ja Venemaa sõlmisid pensionikindlustuse lepingu“, Postimees, 28.06.1993

⁹¹ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *President L. Meri kohtumine Venemaa sotsiaalhooldusministri Ella Pamfilovaga Kadriorus*, 25.06.1993

autonoomsuse staatusest Eestis.⁹² Eesti valitsus süüdistas selle ettevalmistamises Venemaad.⁹³ Välismaalaste seaduse ja kohalike omavalitsuste valimisseaduse tõttu võttis Vene Ülemnõukogu 1. juulil vastu otsuse peatada vägede väljaviimine Eestist ja andis valitsusele ülesande töötada välja pakett Eesti mõjutamiseks majanduslikul ja muul teel.⁹⁴

Venemaa reaktsioon mõjutas tugevalt ka Eesti partnereid Läänes, kelle toetus hakkas sündmuste tõttu kõikuma. Ühe USA „kõrge diplomaadi“ sõnutsi valmistas ameeriklastele muret Eesti Vabariigi „rahvuslik-radikaalne poliitika“, mis ärritas venelasi. Heideti ette, et tõsisel välispoliitilisel otsusel tehti ilma piisava ettevalmistuseta ja diplomaat andis märku, et juhul kui Venemaa midagi ette võtab, ei tule lääneriigid Eestile appi:

„Kujunenud olukorras ei ole Venemaal võimalik viia vägesid välja lähimal ajal ning ei ole välistatud, et USA annab Venemaale majandusabi vaatamata sellele, et Birdi täiendusettepanek ei ole veel Venemaa poolt täidetud. Balti riikide, eriti Läti ja Eesti poliitika ei ole olnud piisavalt tark ja pragmaatiline, et USA võiks jätkuvalt seda toetada.“⁹⁵

USA diplomaat andis ka teada, et lääneriigid ei ole valmis avaldama protesti gaasiembargo osas, kuniks Eesti gaas ei ole maksnud kinni oma võlad.⁹⁶

2.3 Eesti järelmused juunikriisist

Eestlaste hinnangul oli juuli alguses märgata juba kõige tõsisemate pingete ületamist. Moskva saatkonnast jõudis 6. juulil teade, et kohtumisel Euroopa Ühenduse saadikutega olevat Kozõrev vihjanud tugevale poliitilisele survele, mis sundis nii teravas vormis väljendusi kasutama ning Venemaa tervitas seaduse läbivaatamist rahvusvaheliste ekspertide poolt. Lisaks olevat Kozõrev ja Tšurkin väljendanud soovi vältida tõsisemat konfrontatsiooni Eestiga ja rahulikumat tooni hakkasid väljendama selleks ajaks ka Venemaa ajalehed.⁹⁷ Venemaa ja Lääne juhtidelt tuleneva surve tõttu otsustas Lennart Meri 6. juulil Välismaalaste seadust siiski

⁹² „Narvalased nõuavad taas eristaatust“, Postimees 29.06.1993

⁹³ „Valitsus süüdistab Venemaad Narva referendumi ettevalmistamisel“, Postimees 10.07.1993

⁹⁴ „Venemaa ülemnõukogu peatas võõrvägede väljaviimise Eestist“, Postimees 02.07.1993

⁹⁵ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Telefax Eesti Vabariigi Moskva Saatkonnast*, [28.06.1993]

⁹⁶ Samas.

⁹⁷ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Telefax Eesti Vabariigi Saatkonnast Moskvast*, 06.07.1993

jätta välja kuulutamata. Otsust põhjendas Meri 7. juulil pöördumises Eesti Televisioonis: kuigi CSCE ja Euroopa Nõukogu ekspertiisi arvates oli seadus tervikuna vajalik, oli see ähmases keeles kirjutatud ning nõudis seetõttu revideerimist. Riigikogu tuli ka kiirelt Merile vastu, viies erakorralisel istungil Välismaalaste seadust rahvusvaheliste organisatsioonide soovitustega kooskõlla.⁹⁸ Meri kuulutas 11. juulil parandatud seaduse välja.⁹⁹

Pärast parandusi Venemaa kriitika ei seiskunud ja surveavaldused saabuva Narva referendumiga taustal jätkusid. Suurem oht oli selleks hetkeks juba siiski möödas.¹⁰⁰ Ka Narvas toimunud referendum toimus eestlaste arvates venelaste toel. Pärast Narva ja Sillamäe hääletust Venemaa hoidis madalat profiili¹⁰¹ ja venelased ilmselt siiski mõistsid, et autonoomia loomiseks puudus juriidiline alus. Teemat kasutati siiski ära Vene elanikkonna emotsionaalseks üleskütmiseks ja eestlaste närvidega mängimiseks.¹⁰²

Moskva saatkond hindas läbitud perioodi „tormiliseks“ ja „tõsisest konfliktist ennustatavaks“.¹⁰³ Saatkonna nõuniku Artur Laasti hinnangul oli Venemaal kasvamas soov taastada oma mõju postsovetlikus ruumis ja see väljendus üha enam ka Eesti-vastases poliitikas. Seos riigi süveneva allakäigu ja välispoliitika kasvava agressiivsuse vahel oli ilmselge, mistõttu oli ennustatav jätkuv surve kasv Eesti ja Läti suhtes. Oht idanaabrilt Eesti riiklusele oli seetõttu kasvanud ja nõunik pidas seega vajalikuks parandada riigi välispoliitilist ohuhindamist. Ettepanekuna soovitas ta sisse tuua igapäevaste memode koostamise korra Moskva saatkonnas (mida tegelikult hakati alates 1994. aastast tegema) ja Välisministeeriumis soovitas ta luua nn ohustaabi ja kriisistaabi.¹⁰⁴

Laast nõustus ka varasemalt avalikus kõlanud kriitikaga seadusloome protsesside suhtes, mida oli ajakirjanduses väljendanud näiteks Koonderakondlane Peeter Lorents.¹⁰⁵ Nimelt pidas

⁹⁸ „President otsustas välismaalaste seaduse jätta välja kuulutamata“, Postimees 07.07.1993

⁹⁹ „Välismaalaste seadus on välja kuulutatud“, Postimees, 13.07.1993

¹⁰⁰ „Eesti-Vene läbirääkimised marsivad paigal“, Postimees, 15.07.1993

¹⁰¹ VäMA M, t 1993. aug, *Memo ministri kohtumisest Soome Suursaadiku Jaakko Kaurinkoskiga Välisministeeriumis*, 5.08.1993

¹⁰² VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Vene välispoliitikast ja lähiaja ohtudest Eestile*, 20.07.1993

¹⁰³ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Eesti Vabariigi Venemaal asuva saatkonna ülevaade olukorrast saatkonnas ja suhetest asukohariigiga. Koostatud suursaadikute konverentsiks 20.-22.08.1993.a.*, [august] 1993

¹⁰⁴ VäMA MosM. t 1993.a. jaan-juuli, *Vene välispoliitikast ja lähiaja ohtudest Eestile*, 20.07.1993.

¹⁰⁵ „Riigikogu tunnistas kõik kodakondsuseta Eesti elaniku välismaalasteks“, Postimees 22.06.1993

Laast tulevikus oluliseks vältida Eesti sisepoliitikas „meil on ju õigus“ hoiakut ja luua poliitilise prognoosimise gruppi, kes hindaks juba eelnevalt võimalike ajendeid kriiside loomiseks Eestiga.¹⁰⁶ Laast rõhutas vajadust poliitikutel tulevikus eelnevalt hinnata otsuste vastuvõetavust rahvusvahelisel tasandil ja nende mõju Eesti mainele.¹⁰⁷ Eesti vastupropaganda pidavat hambutu olema ja reaktsioonidega sageli hilineti. Idast tuleneva ohu puhul oli määravaks aga riikluse ja relvajõudude tugevdamine, suuremate „vapustuste“ vältimine sisepoliitikas ja sõbralikelt riikidelt saadava diplomaatilise toetuse laiendamine.¹⁰⁸ Venemaalt tulenevat ohtu ei nähtud niivõrd otseses sõjalise konfrontatsiooni näol Vene sõjajõududega, vaid Eesti nõrgast sisejulgeolekust.¹⁰⁹ Venemaa poliitilise ja majandusliku surve tulemusena oli kõige tõenäolisemaks ohuks eeskätt separatism Narvas ja Ida-Virumaal laiemalt.

2.4 Energiajulgeolek 1993. a. suve sündmuste taustal

Juunikriisi sündmused ilmestasid Venemaa majanduslike survevahendite võimalusi. Gazpromi ajutise gaasitarnete katkestamisega juuni lõpus näitas Eesti poliitikutele ja diplomaatidele selgelt julgeolekuohtu, mida kujutas täielik sõltuvus Vene gaasist. Lennart Meri väljendas Läti presidendile Guntis Ulmanisele peale juunikriisi ümber keerelnuid sündmusi 1993. augustis, et idanaabri gaasiimport tegi eestlaste positsiooni Vene vägede läbirääkimistel ebakindlamaks.¹¹⁰ Kohtumisel Anatoli Sobtšakiga olevat arutatud ka tagajärgi, mida Venemaa väljalõikamine Läänemerest tema naabritele võis tuua (vihjates varasematele Vene eesmärkidele tagada soojaveesadamad Baltikumis), mistõttu oli vaja Vene energiakandjatele pakkuda transiiti läbi Balti sadamate.¹¹¹

¹⁰⁶ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Vene välispoliitikast ja lähiaja ohtudest Eestile*, 20.07.1993

¹⁰⁷ VPKA E, t 3-23, 24.11.1992-15.12.1994, *Eesti Vabariigi Venemaal asuva saatkonna ülevaade olukorrast saatkonnas ja suhetest asukohariigiga*, [august]1993

¹⁰⁸ VäMA MosM, t 1993.a. jaan-juuli, *Vene välispoliitikast ja lähiaja ohtudest Eestile*, 20.07.1993

¹⁰⁹ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Eesti Vabariigi Venemaal asuva saatkonna ülevaade olukorrast*

saatkonnas ja suhetest asukohariigiga. Koostatud suursaadikute konverentsiks 20.-22.08.1993.a., [august] 1993

¹¹⁰ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Läti Vabariigi Presidendi Guntis Ulmanisega Valgerannas*, 07.08.1993

¹¹¹ VäMA M, t 1993.a. august., *Memo EV President Lennart Meri ja Läti Vabariigi Presidendi Guntis Ulmanise kohtumisest Valgerannas*, 7.08.1993

Konkreetses ettepanek Eesti-Vene transiitkaubanduse edendamiseks ka tegelikult tol perioodil tuli ja seda Vene firmalt Lukoililt, kes soovis rajada Paldiskisse oma gaasiterminal.¹¹² Kavandatav gaasiterminal oleks aga veelgi enam kasvatanud Eesti sõltuvust idanaabrist, mistõttu pidas president Meri julgeoleku perspektiivist vajalikuks tasakaalustada see tihedama lõimumisega Lääne energeetikasüsteemiga. Potentsiaalset kompromissi, mis ühtaegu tagaks eestlaste turvatunde, ja millest lõikaks kasu ka Venemaa, oli rajatud eeldusel, et Vene väed lahkuvad Paldiskist ja sealne radioaktiivne materjal evakueeritakse. President Meri selgitas oma visiooni Paldiski sadama tulevikust Vene asevälisministrile Adamišinile järgnevalt:

„Me näeme sadamale suurt rolli transiitkaubanduses Venemaale. Seejuures meil ei ole lihtsameelset soovi ennast majanduslikku sõltuvusse Venemaast seada: kui "Lukoil" on endiselt huvitatud Paldiski kasutamisest maagaasi terminalina, püüame meie seda tasakaalustada Põhja-Lõuna gaasi-või õlijuhtmistikuga, mis Norra kaudu annaks meile tasakaalutunde, ka turvatunde ja selle kaudu piisava usalduse transiitkaubandusse Venemaaga investeerida. See on tulevikunägemus, Venemaale võrdselt soodne nagu Eestilegi.“¹¹³

Mainitud põhja-lõuna suunaline gaasijuhe oleks saanud alguse Põhja-Norrast ja jõudnud läbi Rootsi ja Soome Baltikumi ning sealt edasi suundunuks Poola ja Ida-Saksamaale.¹¹⁴ Esmakordselt tuli Meri ideega välja 1993. aastal maikuus kohtumisel Poola peaminister Hanna Suchotskaga, kes tundis ka projekti vastu huvi.¹¹⁵ Poola Välismajandusliku Koostöö Ministeeriumi alamriigisekretäri arutati ka ehk mõnevõrra utopilist ideed arendada juhett edasi Ukrainasse ja luua Ukraina-Iraani vaheline gaasiühendus.¹¹⁶ Niivõrd ambitsioonika projekti realiseerumine oleks loonud sõltumatused idatarnetest ja võimaldanud Balti riikidele

¹¹² VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi L. Meri kohtumine Soome välisministri Paavo Väyryneniga*, 19.04.1993

¹¹³ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Presidendi kohtumine vene asevälisministri Anatoli Leonidovits Adamišiniga Kadriorus*, 25.05.1993

¹¹⁴ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi L. Meri kohtumine Dresdeni Panga juhatuse liikme Bernhard Walteriga*, 20.08.1993

¹¹⁵ Vabariigi President Pro Baltica Foorumil, 11.09.1993, <https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=9468> [külastatud 20.03.2022]

¹¹⁶ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Eesti presidendi L. Meri kohtumine Poola Välismajandusliku Koostöö Ministeeriumi alamriigisekretäri A. Kisielcwicziga*, 6.05.1993

oluliselt kindlama tagala läbirääkimistel venelastega. Aktiivsemalt hakkas president Meri seda propageerima 1993. aasta teises pooles.

Kolme Balti riigi presidendid kiitsid projekti heaks 1993. aasta 27. augustil.¹¹⁷ Norrakad väljendasid gaasijuhtmele samuti toetust.¹¹⁸ Soome esindajad olid projektist huvitatud, sest Venemaa gaasi tarnete osas tunnetati ebakindlust¹¹⁹ ja Meri hinnangul tollase Eduskunta otsus loobuda viienda tuumareaktori ehitamisest kasvatas ka nõudlust alternatiivsete energiaallikate järele.¹²⁰ Lisaks oli Soome huvitatud gaasi kasutamisest keemiatööstuse toorainena.¹²¹ Gaasijuhtmel oli olemas potentsiaalne rahastusallikas: projekti finantseerimisest huvitus Dresdeni Pank, aga juhul kui pilootprojekti oleks finantseerinud Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank (EBRD) või Põhjamaade Investeerimispank (NIB).¹²²

Plaani realiseerumisel oli aga põhiliseks takistuseks Rootsi. Rootsi peaminister Carl Bildt küll mõistis gaasijuhtme strateegilist tähtsust, kuid riigi majanduslikud huvid olid siiski tähtsamad. Rootsil puudus paraku kogemus gaasi tarbimisega ja Bildt väljendas ka tõsiasja, et riigil puudusid vahendid seda ise kergekäeliselt muuta.¹²³ Kontekstina moodustas 1993. aastal maagaas vaid 1,27 protsenti riigi energiatarbest.¹²⁴ Kohtumisel Soome ja Eesti delegatsioonidega märkis president Meri, et juhtme ehitamine oleks tasunud ära vaid juhul kui 7 miljonit kuupmeetrit gaasi leiaks turu.¹²⁵ Norralaste korraldatud turu-uuringust oleks Rootsi

¹¹⁷ Vabariigi President Pro Baltica Foorumil, 11.09.1993, <https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=9468> [külastatud 20.03.2022]

¹¹⁸ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Dresdeni Panga esindajate Dr. Bernd Fahrholzi ja Dr. Tyll Pahliga*, 16.11.1993

¹¹⁹ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Soome Panga asepresidendi Harri Holkeriga ja Soome Suursaadikuga Eestis J. Kaurinkoskiga Kadriorus*, 21.01.1993.

¹²⁰ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Lars Grundbergiga Ja Lars Fredeniga*, 15.11.1993

¹²¹ VPKA M, t 31.01.-07.12.1995, *Memo president Meri kohtumisest Poola suursaadiku Jakub Wolasiewichiga*, 11.04.1995

¹²² VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Lars Grundbergiga Ja Lars Fredeniga*, 15.11.1993

¹²³ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Dresdeni Panga esindajate Dr. Bernd Fahrholzi ja Dr. Tyll Pahliga*, 16.11.1993

¹²⁴ International Energy Agency, Sweden, <https://www.iea.org/countries/sweden>, [külastatud 23.03.2022]

¹²⁵ VPKA M, t 31.01.-07.12.1995, *Ühiskohtumine välisministrite poolt juhitud delegatsioonidega*, [16.05.1995]

pidanud seega tarbima 35-40 protsenti gaasist ja Balti riikide osalus oleks moodustanud sellest vaid 5 protsenti.¹²⁶

Arutelud juhtme osas hääbusid mõneks ajaks Rootsi tõttu, aga tulid jõulisemalt taas päevakorda 1995. aasta kevadel peale Carl Bildti valitsuse kaotusi 1994. aasta valimistel. Uus Ingvar Carlssoni juhitud sotsiaaldemokraatlik vähemusvalitsus oli võrreldes eelkäijaga gaasijuhtme rajamiseks soodsamalt meelestatud.¹²⁷ Rootsis oli tol perioodil küsimuseks tuumaenergia ebakindel tulevik, mis moodustas ligikaudu 39 protsenti riigi energiasektorist.¹²⁸ Tuumajaamade sulgemisega oleks rootslased pidanud leidma alternatiivse energiaallika, mistõttu oli ka Carlssoni valitsus gaasienergeetika arendamisele ka avatud. Soomlased ootasid rootslaste kindlamat otsust 1995. aasta suveks, eestlased olid seevastu oluliselt pessimistlikumad, ennustades Carlssoni valitsuse otsust kõige varem 1997.-1998. aastaks.¹²⁹ Otsus tuligi 1997. aasta alguses, mille tulemusena suleti küll kaks reaktorit Barsebäckis, aga seevastu pikendati 10 ülejäänud reaktori tööd 2010. aastani ja kauem.¹³⁰

Autorile huvitavaks märkuseks on asjaolu, et eestlastele olid põhiliseks eelkõige nende projektide poliitilised (julgeolekualased) kaalutlused. Rootslastele, norrakatele, soomlastele ja sakslastele aga pigem majanduslikud huvid ja kindlustunne, et tegemist oleks kasumlike investeeringutega. Eestlaste strateegilisi julgeolekualaseid vaateid nad küll mõistsid, aga mõistagi vaid heast tahtest ei piisanud, et nad soovinuks projekti panustada. Kuna piisav turunõudlus projekti vastu tol perioodil puudus, kustused ka eestlaste lootused põhja-lõuna gaasijuhtme osas ja kuni tänaseni on säilinud nii Eesti kui laiemalt Baltikumi sõltuvus Vene gaasist.

¹²⁶ VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *Vabariigi Presidendi kohtumine Dresdeni Panga esindajate Dr. Bernd Fahrholzi ja Dr. Tyll Pahliga*, 16.11.1993

¹²⁷ VPKA M, t 31.01.-07.12.1995, *Memo Presidendi kohtumisest Poola Suursaadiku Jakub Wolasiewichiga*, 11.04.1993

¹²⁸ International Energy Agency, Sweden, <https://www.iea.org/countries/sweden>, [külastatud 23.03.2022]

¹²⁹ VPKA M, t 31.01.-07.12.1995, *Ühiskohtumine välisministrite poolt juhitud*, [16.05.1995]

¹³⁰ Nuclear Power in Sweden. <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-o-s/sweden.aspx>, [külastatud 23.03.2022]

3. STABILISEERUMINE 1994. AASTAL

3.1 Konstitutsioonilise kriisi kulminatsioon Venemaal

Pärast suviseid pingeid olid venelaste üsnagi trafaretseks muutnud ähvardused juba eestlastele tühjadeks sõnakõlksudeks, mida diplomaadid kuigi tõsiselt ei võtnud. Venelaste diplomaatide ja poliitikute selgitustöö kriisi perioodil kujundas ka eestlaste lähenemist partnerriikidega. 1993. aasta augustis andis Eesti väliminister Trimmi Velliste Soome suursaadikule teada, et Eesti sai Vene esindajatelt signaale Jeltsini avaliku poleemika tagamaadest. Reaalsuses eestlased tõsiselt praktiliselt samme suhete halvendamiseks venelaste poolt ei märganud ning seda suuresti seetõttu, et Venemaa fookused olid mujal.¹³¹

Eestlastele üha tuimemat suhtumist venelaste seisukohtadele oli märgata augustis, kui visiidil Rootsi teatas Kozõrev taaskord avalikult, et väed ei lahku kuniks ei ole lahendatud kõik sellega seonduvad õiguslikud, administratiivsed ja muud küsimused.¹³² Lisaks avaldas ta vahetult pärast seda ka kirjatüki mainekas ajalehes *International Herald Tribune*, kus ta kritiseeris taaskord „diskrimineerivaid“ seaduseid Eestis ja kehtetuks kuulutatud Narva referendumit, mille tulemused olid tema arvates „meeleheitekarje“ Euroopale ja maailmale.¹³³ Välisminister Velliste reaktsioon oli aga võrreldes varasemate olukordade oluliselt vaoshoitum. Nimelt jälgis Eesti pidevalt vägede hulka Eestis ja senikaua kui nende vähenemises realselt seiskumist ei märganud, määrati Kozõrevi seisukohavõttud ühte ritta Venemaa juhtkonna varasemate propagandistlike avaldustega, millele ei tasunud suuremat tähelepanu pöörata.¹³⁴

Idanaabri tuleviku perspektiivide osas väljendas Velliste suletud uste taga mõnevõrra rohkem muret. Kohtumisel Saksamaa väliminister Klaus Kinkeliga väljendas Velliste seisukohta, et Jeltsinil ei ole Venemaal kontrolli enam olukorra üle ja lähenemas oli plahvatusohtlik olukord, millel võisid olla ka katastroofilised tulemused Eestile. Saksa välisminister pidas sääraseid

¹³¹ VäMA M, t 1993.a. aug, *Memo ministri kohtumisest Soome Suursaadiku Jaakko Kaurinkoskiga Välisministeeriumis*, 5.08.1993

¹³² „Kozõrevi meeleheitekarje Stokholmis ja „International Herald Tribuneis“ Postimees, 16.08.1993

¹³³ Kozyrev, V. A. „Heed a Russian 'Cry of Despair' in Estonia, *International Herald Tribune*“, 14. august 1993 <https://www.nytimes.com/1993/08/14/opinion/IHT-heed-a-russian-cry-of-despair-in-estonia.html> [külastatud 10.05.2022]

¹³⁴ „Trimmi Velliste: viimane Vene sõdur lahkub Eestist arvatavasti enne aasta lõppu“ Postimees 19.08.1993

hirme aga alusetuks. Oht, nagu võis Venemaa Eestit taas mõne tunniga maailmakaardilt minema pühkida, pidas Kinkel ebatõenäoliseks.¹³⁵ Samal päeval andis Saksa poliitika peaminister Mart Laarile teada, et Saksamaalt ja NATO-lt julgeolekugarantiisid oodata ei tasu ja eelkõige olid nad valmis aitama konfliktide ennetustööga. Saksamaa ootas ka rohkem suuremeelsust just Eesti poolelt, et jõuda kompromissideni läbirääkimistel.¹³⁶

1993. aasta 20. septembriks olid Eesti vaated arengutele Venemaal küllatki pessimistlikud. Vene valitsuses olid tõsised lahkkelid poliitilise ja majandusliku kriisi ületamiseks ja võitlused erinevate grupeeringute vahel kui ka korruptsioonitaud demokraatide hulgas oli tõsiselt pidurdanud reformide elluviimist.¹³⁷ Aprillis toimunud referendumil saavutatud toetus oli haihtunud ja poole aastaga ei suudetud reaalsuses midagi ära teha. Saatkonna hinnangul oli ummikust pääsemiseks sisuliselt kolm teed: riigipööre opositsiooni, presidendi või sõjaväe poolt. Kuna poliitilised leerid ei suutnud milleski kokku leppida, oli olukord muutumas talumatuks ja loodud oli psühholoogiline taust jõu kasutamiseks.¹³⁸

Moskva saatkonna ennustused osutusid üsnagi täpseteks, sest juba päev hiljem alustas Jeltsin riigipööret poliitilise olukorra lahendamiseks. 21. septembril teatas Jeltsin presidendivõimu sisseseadmise ja Rahvasaadikute Kongressi laialisaatmisest. Ühtlasi kuulutas ta 11. ja 12. detsembriks välja uue Föderaalnõukogu valimised.¹³⁹ Ehkki konstitutsioonilist alust säärase pööride tegemiseks Jeltsinil ei olnud, toetasid lääneriigid eesotsas Bill Clintoniga parlamendi laialisaatmist.¹⁴⁰ Vahetu reaktsioon Eesti saarsaadiku Jüri Kahni poolt oli samuti rahulik ja tõsist ohtu Eesti julgeolekule tema hinnangul ei olnud. Vastupidiselt soovitas suursaadik Lennart Meril järgida lääneriikide käitumist ja tulla välja toetusavaldusega president Jeltsinile kui reformipoliitika elluvijale Venemaal.¹⁴¹ Võrreldes Lääne juhtide jõulise toetusavaldustele oli Eesti välisministeeriumi ja juhtpoliitikute väljaütlemiselt siiski märksa ettevaatlikumad,

¹³⁵ VäMA M, t 1993.a. aug, *Välisminister Velliste kohtumine SLV välisministri Klaus Kinkeliga Tallinnas*, 09.08.1993

¹³⁶ VäMA M, t 1993.a. aug, *Peaminister M. Laari kohtumine SLV Välisministri Klaus Kinkeliga, Tallinn*, 09.08.1993

¹³⁷ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Vastuoludest Venemaa Valitsuses*, 09.09.1993

¹³⁸ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Memo: Olukorras Venemaal*, 20.09.1993

¹³⁹ „Boriss Jeltsin kehtestas presidendivõimu“, *Postimees*, 22.09.1993

¹⁴⁰ „Valge maja on hämmingus, kuid toetab Jeltsini“, *Postimees*, 23.09.1993

¹⁴¹ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Memo: Olukorrast Venemaal*, 22.09.1993

avaldades üldsõnalist toetust demokraatia ja reformide jätkumisele Venemaal.¹⁴² Selget toetust Boriss Jeltsinile kui isikule väljendas poliitikutest vaid Tiit Vähi, kelle arvates oleks Jeltsin pidanud sääraseid sammud astuma juba vahetult pärast 1991. aasta augustiputši.¹⁴³

Sündmuste mõjust Eestile leidis erinevaid seisukohti ja hinnangud olid vastukäivad. Moskva suursaadiku Kahni arvates võis konservatiivse Ülemnõukogu laialisaatmine mõjuda mingil määral positiivelt Eesti-Vene suhetele, sest kuni detsembrikuiste valimisteni kadus Vene valitsusel üks põhilisi sisepoliitilisi survestajaid.¹⁴⁴ Ka tollase Kirde-Eestis tegutseva valitsuse nõuniku Indrek Tarandi arvates võis puhkenud kriis teha eestlaste nõudmised rahvusvaheliselt arusaadavamaks.¹⁴⁵ Samas leidis Kahn ka negatiivseid tegureid suhete edasiste käikudele ja pidas Eesti ametlikke reaktsioone ebasoodsateks:

„Poliitiline segadus Venemaal võtab hoo maha vägede väljaviimise protsessidelt ning vähendab võimalust surveavaldamiseks rahvusvahelisel tasandil. Seekord ei õnnestunud meil näidata end Jeltsini kindlate toetajatena, mistõttu ei saa ka oodata meile soodsaid Jeltsini-poolseid samme. Ka lähenevad valimised ei soodusta meile vajalike, kuid Venemaa jaoks ebapopulaarsete otsuste tegemist.“¹⁴⁶

Kongress alla anda ei plaaninud ja vaatamata parlamendiblokaadile, jäid sadakond saadikut Hasbulatovit ja Vene asepresident Aleksander Rutskoid toetama. Saadikud tagandasid Jeltsini ja määrasid presidendi kohusetäitjaks seejärel Rutskoi. Kriis hoogustus 3. oktoobril kui vastasseis Moskvast kasvas üle mässuks ja Hasbulatovi-Rutskoi leeri toetajad vallutasid linnavalitsuse hoone ning alustasid Ostankino telekeskuse ründamist.¹⁴⁷ Kulminatsioon saabus 4. oktoobril kui Jeltsin andis käsu rünnata Venemaa parlamendihoones peituvaid opositsionääre. Pärast tulevahetust, kus Vene tankid tulistasid ka parlamendihoonet (nn. „valget maja“), otsustasid rahvasaadikud eesotsas Rutskoi ja Hasbulatoviga lõpuks alistuda.¹⁴⁸ Eestlaste reaktsioon Vene presidendi tegevusele oli sarnaselt Läänele vaoshoitud ja

¹⁴² „Välisministeerium loodab, et Venemaa suudab vältida anarhiat“, Postimees, 23.09.1993

¹⁴³ „Eesti reageeringud on ettevaatlikud“, Postimees, 23.09.1993

¹⁴⁴ „Jüri Kahn, Eesti peab kasutama poliitilist segadust Venemaal oma huvides“, Postimees, 02.10.1993

¹⁴⁵ „Hasbulatovi ja Rutskoi täht langeb, arvab kaitseminister Luik“, Postimees, 5.10.1993

¹⁴⁶ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Memo: Olukorrast Moskvast ja Venemaal*, 24.09.1993

¹⁴⁷ Mihkelson, M. *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*, 26-27

¹⁴⁸ „Kriisi hari Moskvast möödus“ Postimees, 5.10.1993

tagasihoidlik. Jüri Luik tõlgendas ajakirjandusele Moskvast toimuvaid sündmusi kui valitsuse üritust tugevdada täitesaatvat võimu ja reformistlikku suunda Venemaal. Potentsiaalne kodusõda Ruskoi-Hasbulatovi ja Jeltsini leeride vahel oleks Vene vägede kohalolu kontekstis olnud Eesti julgeoleku seisukohalt selgelt ohtlikum, mistõttu oli opositsiooni alistumine teretulnud.¹⁴⁹ Kahni hinnangud ühtisid Lääne juhtide omadega: juriidiliselt oli küll tegemist riigipöördega, aga Jeltsinil oli moraalselt selleks suursaadiku sõnul siiski õigustatud, sest muud võimalused demokraatlike institutsioonide ülesehituseks olid end ammendanud ja vana sotsialismi lammutamiseks tuli Jeltsini võim enda kätte koondada.¹⁵⁰

Eestlaste hinnangud, et riigipöördele võivad järgneda positiivsed arengud Eesti-Vene suhetele, leidsid ka mõningast kinnitust, sest Vene presidendi käed olid välispoliitiliste suhete edendamiseks mõneks ajaks vabamad. Juunis etteantud 230 miljoni dollari suurune nõue vägede lahkumiseks asendus oktoobris 23 miljoni suuruse numbriga ja summa kindlustamine eestlaste ja tema liitlastelt muutis Vene delegatsiooni sõnul ka palju tõenäolisemaks lahkumise lõpptähtaja kinnitamine. Omamoodi koomiliseks oli Svirvini väide, et varasema numbri näol oli tegemist vaid kahetsusväärse trükiveaga, kus üks null oli jäänud üleliia.¹⁵¹ Summa muutumine oli tingitud ilmselt siiski oluliselt erinevast sisepoliitilisest kliimast Venemaal ja tõestas, et vanameelsete tegevus mõjutas tugevalt venelaste käitumist aasta esimesel poolel.

15. oktoobril saabus Lennart Merile kiri Jeltsinilt, milles leidis lootustandvaid märke tähtaegade määramisel kui ka presidentide tippkohtumise korraldamiseks.¹⁵² Vello Vare iseloomustas 1993. aasta detsembri alguses läbirääkimiste senist kulgu venitamistaktikana. Venemaa poliitiline ja sõjaväeline juhtkond mõistis, et väljaviimine oli paratamatus, aga sellele vaatamata püüdis Vene delegatsioon saavutada Eesti poolt võimalikult palju järeleandmisi nii tähtaja kui ka kompensatsiooni osas. Väljapressimisega sooviti saada raha nii korteritele kui ka maha jäetavalt sõjaväevaralt. Ehkki 1993. novembris teatati esimest korda lahkumise tähtaeg, ei esitatud ajagraafikule mõjuvaid tehnilisi tegureid. Seega hinnati tollest läbirääkimise seisu

¹⁴⁹ „Jüri Luik loodab Moskva sündmuste tervendavat mõju Eesti ja Venemaa suhetele“, Postimees, 5.10.1993

¹⁵⁰ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Telefax Eesti Vabariigi saatkonnast Moskvast*, 11.10.1993

¹⁵¹ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Telefax kohtumisest Vassili Sviriniga*, 15.11.10.1993

¹⁵² VPKA M, t 12.10.1992-28.12.1993, *VP kohtumine Vene suursaadiku A.Trofimoviga*, 18.10.1993

puht poliitiliseks ja Venemaa suurriiklikest ambitsioonidest tulenevaks.¹⁵³ Igor Gräzin kirjutas Lennart Merile hindas, et Venemaal tegelikult puudus ühtne välispoliitika, sest „Kozõrev rääkis üht, Gratšov teist ja Shohhin kolmandat“. Ühtse Baltikumi välispoliitika puudumine seega näitas, et Jeltsinil puudus valimiste, konstitutsiooni ja Põhja-Vene kaevurite streikide taustal ruumi Baltikumi välispoliitikale. Venelased ise hindasid, et suhted eestlastega pidavat igati korras olema, sest väljaviimise tähtajad on ju nimetatud.¹⁵⁴

3.2 Föderaalkogu valimised ja Eesti vaated Vene arengutele

Saabuvate Riigiduumade valimiste taustal andis Moskva saatkond kurjakuulutavaid hinnanguid tulevastele Föderaalkogu valimistele ja reformimeelsete tulemustele seal:

„Tundes siinseid meeleolusid ja pika aja jooksul inimestes kujundatud maailmapilti, on alust arvata, et iga järgmine kuitahes vabalt valitud parlament ei ole suuteline läbi viima suhteliselt ebapopulaarseid ja riigilt abi saama harjunud inimeste jaoks ebameeldivaid üleminekureforme.¹⁵⁵

Järeldus tugines ta tõsiasjale, et nii poliitikutel kui ka valijatel olid viletsad teoreetilised teadmised riigiehitusest kui ka majandusest, madal üldteadmiste tase ja liigne usk endiste aegade dogmadesse. Vene üldsuse tagurlikud hoiakud välispoliitika vallas olid vastuolus valitsuse pragmaatilisema joonega ja Jeltsin sammus ühiskonnast seetõttu ees, sundides või keelitades rahvast temale järgnema.¹⁵⁶ Eesti seisukohalt valimistel oluline, et mistahes võidukaks kujunev uus juhtkond oleks jätkanud koostööd Läänega ja juhindunud välispoliitika teostamisel pragmaatilisemates lähtekohtadest.¹⁵⁷

Seda enam valmistas valimiste eel nii Eestile kui rahvusvahelises üldsusele ärevust Venemaa Liberaaldemokraatliku Partei esimehe Vladimir Žirinovski valimiskampaania. Populist oli Eesti meedias silma paistnud juba 1992. aastal alguses kui ta oli lubanud vajadusel jõuga

¹⁵³ VPKA E, t 3-23, 24.11.1992-15.12.1994, *Õiend Vene vägede väljaviimise kohta seisuga*, 01.12.1993.

¹⁵⁴ VPKA E, t 3-23, 24.11.1992-15.12.1994, *Igor Gräzini kiri Lennart Merile*, 03.12.1993

¹⁵⁵ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Telefax Eesti Vabariigi saatkonnast Moskvas*, 11.10.1993

¹⁵⁶ Samas.

¹⁵⁷ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Memo – Valimiskampaaniast Venemaal*, 29.11.1993

taastada endise NSVL-i piirid.¹⁵⁸ Žirinovski kasutas demagoogiat ja räigeid sõnavõtte, et kütta üles valijaskonda. Oma ultranatsionalistlikus programmis ähvardas partei esimees ka lakkamatult Balti riikide iseseisvust. Näiteks kirjeldas populist „Pripaltika“ valikuid järgnevalt:

„[Balti riikidel] on ainult kaks teed, kas põgeneda Rootsi või elada rahus Venemaaga. Kui jätkate venelast õiguste rikkumist, siis võtame kasutusele sellised meetmed, mis ei jäta teie maale ühtegi valijat. Kui jätkate oma varastamispoliitikat, siis kaks nädalat pärast minu presidendiks saamist lakkavad Balti riigid olemast.“¹⁵⁹

Puht praktiliselt andis aga Žirinovski partei ja kommunistide valimistulemused Eestile ülevaate Vene kodanike meelsusest imperialistlikule välispoliitikale. Tugeva toetuse korral võisid sellel olla muretekitavad tagajärjed Eesti julgeolekule, sest uuest poliitilisest juhtkonnast võis oodata rängemat suhtumist naaberriikidesse.¹⁶⁰ Avaliku arvamuse küsitluste põhjal oli peafavoriidiks Jeltsini soosik „Venemaa valik“, mistõttu oli seda enam ootamatu nii Vene võimudele kui ka ajakirjandusele Žirinovski kindel võit 24 protsenti häältega. Jeltsinile positiivseks tulemuseks oli seevastu aga uue põhiseaduse heakskiitmine 58 protsendiga.¹⁶¹ Valimised olid šokeerivaks Läänele, kus oodati reformimeelsetele jõududele suuremat edu. Eesti perspektiivist oli hoopis märgilisemaks Eestis elavate Vene kodanike valimiseelistused: peaaegu pooled valisid Liberaaldemokraatliku Parteid ja kaks kolmandiku hääletasid Jeltsini uue põhiseaduse vastu.¹⁶² Marko Mihkelsoni hinnangul oli valimistel oluline mõju edasistel arengutele Venemaal, sest demokraatlike jõudude eestvedamisel läbiviidavad reformide jätkamine olid uue parlamendi koosseisus täielikult välistatud ja liberaalsed jõud hakkasid Vene valitsusest selle tulemusena üksteise järel lahkuma. Põhiseaduse heakskiitmine soodustas presidendivõimu tugevnemist, mille tagajärjel võttis riik suuna autoritaarsele riigikorraldusele.¹⁶³

Avalikus poleemikas kasutas näiteks tollane peaminister Mart Laar Žirinovski võitu ära, et näidata, miks Eesti peaks kiiremas korras liituma Euroopa Liidu ja NATOga.¹⁶⁴ Saksamaa

¹⁵⁸ „Mina tulen võimule!“, Postimees, 06.03.1992

¹⁵⁹ „Kas ikka Žirinovski?“, Postimees, 06.12.1993

¹⁶⁰ VäMA MosM, t 1993.a. aug-dets, *Memo – Valimiskampaaniast Venemaal*, 29.11.1993

¹⁶¹ Mihkelson, M. *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*, 29

¹⁶² „Vene kodanikud Eestis hääletasid Žirinovski poolt ja Jeltsini põhiseaduse vastu“, Postimees, 14.12.1993

¹⁶³ Mihkelson, M. *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*, 30

¹⁶⁴ „Eesti peaminister palub NATO-lt julgeolekugarantiisid“, Postimees, 14.12.1993

väliminister Klaus Kinkeli jaoks oli rahvuslaste võit üllatuseks. Ajakirjanduse väitel USA administratsioonile Žirinovski võit küll üllatuseks ei tulnud, aga valmistas siiski ärevust.¹⁶⁵ Võrreldes Eesti Lääne partneritega olid valimistulemused Eesti poliitikutele ja diplomaatidele oluliselt vähemüllatavad. Vahetult peale valimisi toimus 15.-17. detsembril Vene valimiste varjus Lennart Meri algatusel loodud Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Suhete Instituudi (edasi BASIS) esimene konverents. Konverentsi avakõnes pidas Meri ka vajalikuks vastata kirjasaatjale, kelle sõnul pidavat Balti vabariigid olema valimistulemustest šokiseisundis:

„Mu armas anonüümne Reuter'i kangelane: astuge siia saali ja te veendute, et oleme kõike muud kui šokiseisundis. Balti riikides on alati kiirgunud lootust [Venemaa suhtes], kuid erinevalt Euroopast me ei ole elanud illusioonides, ei ole kasutanud sõnu „külm sõda“ seal, kus ohvrite veri on olnud kuum ega ole kõnelnud „külmast rahust“ seal, kus pole rahu ega külma mõistust.“¹⁶⁶

Konverentsi saatis kõrgendatud ohutunne Eesti julgeolekule ja hirm tuleviku suhtes. Nüüdseks kaitseministri ametis Jüri Luik muretses, et natsionalistide edu tagajärjel võtab Venemaa president suuna konservatiivsema välispoliitika suunas.¹⁶⁷

3.3 Närvide sõda Eesti-Vene suhetes 1994. aastal

Konstitutsioonilise kriisi lõpu ja peagi alustava uue ja konservatiivse Vene Föderaalnõukogu ootuses pidas Jeltsin uusaastakõne, kus riigipea lubas uuel aastal „energilisemalt ja otsustavamalt“ kaitsta endiste NSVL-i territooriumitel elavate venelaste huvisid.¹⁶⁸ Valimistest tulenevat kursimuutus Balti riikide suhtes oodati teatud ärevusega. Uues föderaalnõukogus oli jõudude vahetõrje tugevalt Jeltsini kahjuks, sest demokraatlik tiib oli killustunud ja Jeltsini-vastased (Agraarpartei, LDP ja kommunistide näol) tegid tihedat koostööd.¹⁶⁹ Sellest tulenevalt

¹⁶⁵ „Kommentaare Venemaa valimitele“, Postimees, 14.12.1993

¹⁶⁶ VPKA. Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Suhete Instituudi konverents (edasi BASIS-e konverents), *Vabariigi President Lennart Meri avakõne Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi esimesel istungil*, 16.12.1993

¹⁶⁷ VPKA. BASIS-e konverents, *"Baltic Cooperation and Security" 15-17 December 1993, Tallinn, Estonia, Conference Report*, 81

¹⁶⁸ Wistinghausen, von H. (2008). *Vabas Eestis. Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991-1995*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 485

¹⁶⁹ VäMA MosM, t 1994.a. jaan-apr, *Memo nr 1. Ülevaade nädala sündmustest*, 16.01.1994

oli oodata ka muutusi nii Valitsuses endas kui selle sise- ja välispoliitikas ning senist demokraatliku suuna lähenemist Föderaalnõukogu natsionalistide ja kommunistide seisukohtadele.¹⁷⁰ Tõlge Moskvas tegutseva Igor Gräzini hinnangul valmistus ka Venemaa välisministeerium võtma suhteid Eestiga tõsisemalt, tuginedes Kozõrevi kirjale, mida minister oli Aleksander Jakovlevile esitanud Eesti-Vene suhete seisust. Nimelt plaaniti ebajärjekindla tegevuse ja olukordade ülevaadete puudumise tõttu paremini koordineerida Eesti suunalist välispoliitikat, sest varasem korralagedus ja kuulujuttude ringlemine soodustas pidevaid suhete kriise ehkki õigupoolest konkreetseid põhjused selleks tihti puudusid.¹⁷¹

Reaalsuses aga Eesti ja Venemaa suhted olid 1994. aastal jõudmas uude madalseisu, mida tingis tupikseis Eesti-Vene läbirääkimistes ja Vene juhtpoliitikute ärritavad avaldused. 18. jaanuaril toimunud SRÜ ja Baltimaade Vene saadikute nõupidamisel tutvustas Kozõrev Venemaa uut välispoliitilist kontseptsiooni, millest jõudis ITAR-TASS-i teleuudiste vahendusel baltlastele venelaste kavatsusest säilitada sõjaline kohalolek lähisvälismaal, kust võis pärineda otsene oht Venemaa julgeolekule.¹⁷² Balti riikide peaministrid jõudsid välja anda juba Kozõrevi seisukohti tauniva avalduse,¹⁷³ misjärel Vene välisministeeriumilt tuli välja rahustavad selgitused Kozõrevi sõnavõtule.¹⁷⁴ Lisaks eelnimetatud avaldustele tuli 1994. aasta kevadel mitmeid mõtteavaldusi, mis pingestasid vahekorda Eestiga. Märtsi alguses 17. läbirääkimiste voorus mõlema delegatsiooni kompromissitu käitumine viis kõneluste „kokkuvarisemiseni“, mille käigus Venemaa taganes varem kokku lepitud 31. augusti lõpptähtajast.¹⁷⁵ Närvide sõjale omaselt kinnitas Tšernomõrdin kaks nädalat hiljem üle, et Venemaa järgib varasemaid kokkuleppeid ja peab lõpptähtajast siiski kinni.¹⁷⁶ Maikuus tuli järjekordne prohmakas kaitseminister Gratšovilt, kes avaldas pressikonverentsil seisukohti, et

¹⁷⁰ „Venemaa valitsus on kursi muutel“, Postimees, 19.01.1994

¹⁷¹ VPKA E, t 3-23, 24.11.1992-15.12.1994. Igor Gräzini kiri Lennart Merile, 14.01.1994

¹⁷² VäMA MosM, t 1994.a. jaan-apr, Kohtumine VF välisministeeriumis, 21.01.1994

¹⁷³ „Balti peaministrid tegid ühisavalduse Kozõrevi arvamusavalduse kohta“, Postimees, 21.01.1994

¹⁷⁴ VäMA MosM, t 1994.a. jaan-apr, Kohtumine VF välisministeeriumis, 21.01.1994

¹⁷⁵ Wistinghausen, von H. *Vabas Eestis*, 490-491

¹⁷⁶ „Vene peaminister kinnitab, et Venemaa peab kinni vägede väljaviimise tähtajast“, Postimees, 14.03.1994

„2,5 tuhat Venemaa sõjaväelast viibivad Eestis senikaua, kui see on vajalik, ja kui osutub vajalikuks, siis see kontingent võib ka suurene da selleks, et kaitsta sõjalisi objekte.“¹⁷⁷

Jällegi jõudis Moskva saatkonnani „tundmatuks jääda soovinud diplomaadilt“, et kaitseministri avaldus oli Vene välisministeeriumile „täielikuks üllatuseks“. Samas jõudis Kahnini arvamused, et Eestil ei ole üldse mõtet nii valuliselt reageerida ja mitmel diplomaatilisel kohtumisel selgus, et „loomulikult“ keegi Gratšovi avaldusi tõsiselt ei võta, tuues põhjenduseks mehe „emotsionaalsust“ ja soovi näidata end taaskord ehtsa Venemaa patrioodina. 1994. aasta alguses pea iga paari nädala tagant tulevad Vene kõrgete ametnike ja poliitikute mõtteavaldused, mis otseselt või kaudselt puudutasid Eestit, olid Kahni hinnangul survestamise eesmärgiga. Lisaks sisepoliitiliste võidupunktide noppimisele soovisid venelased tekitada Eestis paanikat ja poliitilist tõmblemist.¹⁷⁸ Suhete hapule seisule aitas Lääne juhtide hinnangul kaasa ka eestlaste endi liigselt järeleandmatud ja jäigad hoiakud näiteks Tartu rahulepingut puudutavate territoriaalsete pretensioonide osas ja Eesti võimukandjaid kritiseeris ka Kahn, kelle arvates eestlaste käitumine soodustas ebakindlust suhetes Venemaaga ja mainekahju Eestile:

„Deklareerides avalikult soovi luua heanaaberlikud suhted, provotseerime ise olukordi, mis neid suhteid vaid teravdavad. Kuna praegust valitsuskoalitsiooni ühendab sisepoliitiline tees [VANDID VÄLJA], on ka täiesti loomulik, et see Eesti-Vene suhetele oma jälje jätab.“¹⁷⁹

Vaatamata närvide sõjale aasta alguses, suudeti mais ja suvekuudel suuresti tänu rahvusvahelisele survele jõuda vene vägede küsimuses lõplike lahendusteni. Algne läbimurre toimus 24. mai Läänemeremaade Nõukogu istungil kui esimest korda alates 1992. lõpust leidis aset Eesti välisministri ja presidendi kohtumine Andrei Kozõreviga.¹⁸⁰ Juunis ja juulis suudeti tänu Rootsi ja USA vahendustööle kokku leppida Jeltsini ja president Meri kõnelused 26. juulil Moskv as. Läbirääkimiste tulemusena sõlmiti kaks lepingut, mis sätestas vägede lahkumist ja

¹⁷⁷ VäMA MosM, t 1994.a. mai-aug, *Gratšovi mõtteavaldusest*, [08.05].1994

¹⁷⁸ Samas.

¹⁷⁹ VäMA MosM, t 1994.a. mai-aug, *Venemaa 1994 I p/a*, [august].1994

¹⁸⁰ „Eesti presidendil ja Venemaa välisministril oli eile tulemuslik kohtumine“, Postimees, 24.05.1994

eruohvitseride sotsiaalseid garantiisid Eestis. Sellele lisandus veel eraldiseisev lepe 30. juunil Paldiski allveelaevasimulaatori demonteerimise osas.¹⁸¹

Seoses juulilepete sõlmimisega toimus ka nihe ohuhinnangutes. Moskva saatkonna arvates olid lepped parimad, mis tol hetkel oli võimalik saavutada, sest rahvusvaheliselt oli Venemaa positsioon pidevalt tugevnemas ja pikemal venitamisel ei oleks väed Eestist lahkunud. Sellega seoses ei olnud Eesti julgeolek tulevikus niivõrd sõltuv võõrvägede lahkumisest (ja selle kasutamisest survevahendina) vaid Venemaa senise „demokraatlikult meelestatud juhtkonna“ püsimajäämisest. Föderaalkogus võimutsevad liberaaldemokraadid, kommunistid ja agraarpartei olid Kahni hinnangul vaieldamatult kõige olulisemad tegurid, mis 1994. aasta esimesel poolel riigi poliitilist kliimat olid kujundanud ja see kajastus ka sõjakamas Eesti-vastases retoorikas. Võrreldes varasemate aastatega oli Lääne mõju vähenenud ja rahvuslike huvide roll kasvanud. Demokraatlike reformide elluviimise asemel võttis Jeltsin eesmärgiks eelkõige Vene riigi terviklikkuse ja ühtsuse kindlustamise. Sellest tulenevalt ei olnud imperialistliku välispoliitikat soosivate rahvuslaste võimuletulek (Eesti julgeolekule kõige ohtlikum stsenaarium) enam kuigivõrd tõenäoline, sest tollane Jeltsini valitsus oli 1994. aasta suveks suutnud olukorda Venemaal stabiliseerida. Kusjuures jätkuvad konfliktikolded Venemaal ja SRÜ-s (näiteks Tšetseenias ja Transnistrias), mõjusid Kahni arvates küünilisel kombel Eestile isegi soodsalt.¹⁸² Ilmselt nägi Kahn pingeallikaid kõrvalejuhtivate teguritena, mis hoidis venelaste võimukandjate ja opositsiooni tähelepanu mujal.

3.4 Tšetšeenia kriis ja ohuhinnangud 1994. aasta lõpus

Pärast vägede lahkumist 31. augustil muutus Eesti-Vene suhetes keskseks küsimuseks piiriprobleem, mis varasematel läbirääkimistel ei leidnud paraku lahendust. Venelased keeldusid Tartu rahulepingut tunnistamast ja demarkeerisid senise kontrolljoone ühepoolset Eesti-Vene riigipiiriks, mis mõistagi ärritas eestlasi. Novembris külastas Jeltsin Pihkvat, kus riigipea rõhutas, et Venemaa ei anna „mitte mingil juhul ära ühtki jalatäit maad, ükskõik, kes sellele maale ka ei pretendeeri“.¹⁸³ Osade vaatlejate hinnangul oli tegemist presidendi

¹⁸¹ Freden, L. *Tagasitulekud*, 323-324

¹⁸² VäMA MosM, t 1994.a. mai-aug, *Venemaa 1994 I p/a*, [august].1994

¹⁸³ „Boriss Jeltsin: Venemaa ei anna kellelegi ära jalatäitki maad“, *Postimees*, 24.11.1994

valimiskampaania avapauguga.¹⁸⁴ Sellele järgnenud kohtumisel Venemaa esindajatega olid venelased aga palju avatumad ja vastutulelikumad – Vene esindaja [Aleksandr] Udaltsovi sõnade kohaselt käsitleti piirjoont siiski ajutisena, mida tuli tulevikus veel korrigeerida ja Jeltsini väidet ei tasunud „absolutiseerida“.¹⁸⁵ Selgelt ei olnud pärast vägede lahkumist venelaste välispoliitika Eesti suhtes eriti muutunud, sest jätkuvalt oli Eesti kasulik peksukott Venemaa sisepoliitilistes võistluses.

Detsembris oli haripunkti jõudmas Tšetšeenia kriis, mis oli 1994. aasta teisel poolel kujunenud Venemaa poliitikas keskseks küsimuseks. Tšetšeenia oli venelastele peavaluks juba alates 1991. aastast ja separatistliku vabariigi tasalülitamiseks alustasid Vene võimud ettevalmistusi 1994. aasta aprillis. Septembris algas relvajõudude koondamine vabariigi piiridele. Kui algselt loodeti Tšetšeenia president Johhar Dudajevi opositsiooni toel kukutada, siis need katsed luhtusid ja 29. novembril otsustas kaitseminister Gratšov koos Jeltsini heakskiiduga viia väed isehakanud riiki. 11. detsembril sisenes 40 000-meheline väeagrupp vabariigi territooriumile.¹⁸⁶ Eesti perspektiivist olid arengud loomulikult ebameeldivad. Ehkki valitsus oma avaldustes ilmselt seoses jätkuvate piiriläbirääkimistega vaoshoitum, kaasnes 11. detsembri sündmustega tugev reaktsioon Riigikogult, mis võttis 61 poolthäälega vastu Venemaa agressiooni tauniva avalduse:

„Tšetšeeni rahvas on täiesti vastavuses rahvaste enesemääramisõigusega kuulutanud oma maa iseseisvaks riigiks. Venemaa sõjaline tegevus Tšetšeeni Vabariigi Itskeeria vastu kisub sõjatulle tuhandeid tsiviilelanike ning on vastuolus nii rahvusvahelise õiguse kui ka inimõiguste põhimõtetega.“¹⁸⁷

Rahvusvaheline reaktsioon muuhulgas USA-lt, Prantsusmaalt ja Ühendkuningriigilt oli ettevaatlik ja Jeltsini sõjategevust pigem soosiv: tunnustati Venemaa territoriaalset terviklikkust ja kuna sõjategevus toimus Vene territooriumil, nähti sündmusi riigi siseasjana. Lääne reaktsiooni taga oli Kahni hinnangul hirm „islamimeelsuse“ leviku ees¹⁸⁸ ja huvi

¹⁸⁴ VäMA MosM, t 1994.a. sept-dets, *Nädala ülevaade nr. 43 (21.11.-27.11.1994)*, 28.11.1994

¹⁸⁵ VäMA MosM, t 1994.a. sept-dets, *Lõunasöök ja jutuajamine – Olesk, Fokin, Udaltsov, Kahn*, 30.11.1994

¹⁸⁶ Mihkelson, M. *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*, 32-34

¹⁸⁷ „Eesti võimukandjad soovivad Tšetšeeni-Venemaa konflikti poliitilist lahendust“, *Postimees*, 13.12.1994

¹⁸⁸ VM. MosM, t 1994 sept-dets. *Nädala ülevaade nr 4 (05.11.-11.12.1994)*, 12.12.1994

puudumine Vene võimude jätkuvale nõrgestamisele ja sealse juhtkonna väljavahetumise kaasneva kaose vastu.¹⁸⁹

Väljavaated sündmuste edasisele käigule ja mõjudele Venemaa arengutele olid saatkonna arvates äärmiselt pessimistlikud. Pikaajaline ja kurnav partisanisõda sai olema Venemaa riiklusele kahjustavaks teguriks, mille tagajärjel võis oodata keskvõimude edasist nõrgenemist ja sellest tulenevalt ka separatismi jätkuvat süvenemist riigis. Oodata oli ka kriisi jätkumist majanduses ja selle reformimise üha keerulisemaks muutumist. Riikluse nõrgenemisega oli oodata tugevnevat presidendi ainuisikulist võimu, mis võis tulevikus viia järgmise riigipea puhul otsese diktatuurini. Tollasele nõrgale demokraatialle ja sõnavabadusele oli oodata lõppu. Venemaast oli kujunemas üha suurem ohuallikas tema naabritele ja kogu Läänele ja suhetes institutsioonidega, nagu Euroopa Liit ja NATO, oli samuti oodata allakäiku. Saabumas oli Jeltsini enda poolt varasemalt sõnastatud „külma rahu“ ajastu.¹⁹⁰

Suursaadiku prohvetlikena näivad mõtted 1994. aasta lõputundidel värvivad ka pildi Eesti-Vene suhete edasistest arengutes, mis 1990. aastate teisel poolel ja 21. sajandil osutusid vägagi keeruliseks. 1994. aasta lõpuks oli Lääneriikide paljuloodetud demokraatia kevad Venemaal juba äärmiselt ebatõenäoline. Vene üldsuses levinud alaväärsuskompleks, läbikukkunud majandusreformid, sellest tingitud majanduslik surutis ja hilja peale jäänud poliitilised reformid olid Venemaa viinud eksiteele, millest tagasipöördumine ei tundunud enam usutav. Kommunistlikest ja natsionalistlikest jõududest haaratud parlament jäi mõjutama Vene valitsuse üha rahvuslikumat välispoliitikat. Eesti julgeoleku vaatevinklist oli Venemaa edasistes arengutes suurimaks ohuks imperialistliku meelsusega juhtide võimule pääsemine kas valimiste või riigipöörde teel. Ohu tasakaalustamiseks sai Eesti suurimaks eesmärgiks pärast vägede lahkumist liitumine Euroopa Liidu ja NATO-ga ühinemise, millega loodeti saada Läänest tugevamad julgeolekugarantiid ja suurem majanduslik kui ka poliitiline sõltumatus idanaabrist.

¹⁸⁹ VM. MosM, t 1994 sept-dets. *Nädala ülevaade nr. 46(12.12.-18.12.1994)*, 19.12.1994

¹⁹⁰ Samas.

Kokkuvõte

Aasta enne Nõukogude Liidu lõpliku laialisaatmist said 1991. a. jaanuarikriisi taustal vormiliselt alguse tulevase taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni suhted. 1991. aastal oli Boriss Jeltsini põhiküsimuseks võimuvõitlus Mihhail Gorbatsšoviga, mistõttu olid Vene NSFV esindajad valmis omakasupüüdlikest eesmärkidest tulenevalt ka Baltimaade iseseisvumistaotlusi toetama. Venemaal puudus 1991. aastal NSV Liidu kõrvalt välispoliitiline iseseisvus, mistõttu ei võtnud ka riigi esindajad väga järeleandmatuid hoiakuid. Liidu lagunemise tõttu soovis noor Vene demokraatia viia ellu ebapopulaarseid majanduslike reforme, mis jäid vanameelsete jõudude konsolideerumise tõttu pooleli. Süveneva sisepoliitilise ebastabiilsuse tingimustes tajusid eestlased Vene välispoliitikas üha jäigemast suhtumist. Kui veel 1991. aastal võis kaubandusliku survet pidada segaduste perioodi tagajärjeks, siis juba 1992. aasta kevadeks nähti selles juba sihipärast aktsiooni Eesti mõjutamiseks. Saabuva Rahvasaadiku Kongressi istungi varjus ägenes venelaste kihutustöö rahvusvahelisel areenil, eesmärgiga kahjustada riigi mainet Läänes ja sisejulgeolekut.

1993. aasta alguseks oli mullu detsembris toimunud Kongressi tulemusena Vene valitsuses välja vahetatud mitu ministrit ja Ülemnõukogu oli suutnud näidata oma poliitilist mõjuvõimu. Sellest tulenevalt oli eestlastel oodata veelgi agressiivsemat suhtumist Vene diplomaatidelt, mis kulmineerus 1993. aasta juunikuus. Mitmed Eestis vastuvõetud seadusaktid sundisid Vene valitsust reageerima jõuliselt riigi siseasjadesse – Vene esindajad tõid selle põhjenduseks Jeltsini ja tema lähikondlaste hapra poliitilise olukorra. Tegemist oli madalseisuga suhetes, mis pani Eestit ümber hindama oma edasist suhtlust Venemaaga ja riigist tulenevat julgeolekuohtu. Kriisi keskel ilmesta Gazprom gaasitarnete peatamisega Eesti äärmiselt suurt sõltuvust Venemaast, mis pani riiki otsima aktiivsemalt alternatiivseid allikaid energiajulgeoleku tagamiseks ja suurenevast transiitkaubandusest tingitud majandusliku sõltuvuse tasakaalustamiseks. Ambitsioonikama ideena edendati tol perioodil nn põhja-lõuna gaasijuhet, mis oleks selle teostumisel Põhja-Norrast toonud gaasi Eestisse ja kõrvaldanud energeetikast tingitud julgeolekuohu idast. Idee jäi Rootsi turunõudluse puudumise tõttu ja jätkuva tuumaenergeetika kasutamisega aga plaani faasi.

Venemaal hakkas sisepoliitiline võitlus suve lõpus jõudma plahvatusohtlikku faasi, milles nägid potentsiaalselt ohtu julgeolekule ka eestlased. Venemaa konstitutsioonilise kriisi haripunkt ja lõpp saabus 4. oktoobril 1993. aastal kui Ülemnõukogust opositsioon oli sunnitud alistuma ja Jeltsin kuulutas detsembriks välja uue Föderaalnõukogu valimiste päevad. Eesti vaatest oli ohtlikuks äärmuslike jõudude võidukäik. Paraku saavutasid kommunistlikud ja natsionalistlikud jõud siiski tugevad valimistulemused, mis ennustasid lõppu Jeltsini demokraatlikele reformidele. Uus konstitutsioon tugevas riigi presidentsiaalset võimu ja reformimisel hakkas Vene valitsus keskenduma riigi keskvalitsuse konsolideerumisele. Eesti vaatest andsid valimised aga kinnitust, et rahva meelsus Venemaal oli selgelt tagurlikum kui valitsuse pragmaatilisemad hoiakutest oleks lubanud arvata. Sellest tulenevalt olid idanaabri võimukandjad veelgi altimad kasutama erinevaid poliitilisi ja majanduslike võtteid Eesti survestamiseks. Ehkki 1994. aasta suvel suudeti koos Lääne partnerite toega sundida väed lahkuma, säilisid erimeelsused Tartu rahulepingu ja piiride küsimustes. Senine suurim julgeolekuoht, mida kujutas endast Vene väed Eesti territooriumil, asendus nüüd Venemaa sisepoliitilise arengutega.

Ohuhinnanguna oli Eesti perspektiivist kõige suuremaks mureks 1994. aasta lõpuks Jeltsini võimalik kõrvaldamine tagurlike jõudude poolt ja imperialistlikult meelestatud uue juhtkonna poolt teostatav agressiivne Eesti-vastane poliitika. Stabiliseeruva Venemaa kontekstis tundus see 1994. teiseks pooleks üha ebatõenäolisem, aga arengud Tšetšeenia kriisi näol aasta lõpus olid kurjakuulutavaks. Edasised arengud seal olid selgelt ebasoodsate tagajärgedega Eesti julgeolekule, mistõttu ei loodetud enam demokraatlike reformide õnnestumisele idas, vaid julgeolekugarantiidele Läänest. Liitumine NATO ja Euroopa Liiduga sai ka 1990. aastate teisel poolele seetõttu Eesti välis- ja julgeolekupoliitika nurgakiviks.

Kasutatud kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti välisministeeriumi arhiiv: Eesti suursaatkonna Moskvas memod 1991-1994

Eesti välisministeeriumi arhiiv: Välisministeeriumi peamaja memod 1991-1994

Eesti Vabariigi Presidendi kantselei arhiiv: Kokkuvõtted, memod presidendi kohtumiste kohta välisriikide esindajatega 1992-1995

Eesti Vabariigi Presidendi kantselei arhiiv: Julgeoleku- ja kaitsealased ettekanded, kommentaarid, memod presidendile 1992-1994

Kirjandus

Freden, L. (2009). *Tagasitulekud. Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991-1994*, Tallinn: Kultuurileht.

Graf, M. (2012). *Impeeriumi Lõpp ja Eesti taasiseseisvumine. 1988-1991*. Tartu: Kirjastus Argo.

Sagramoso, D. (2020). *What is Russia? Russia's foreign policy orientation Under Yeltsin. – Russian Imperialism Revisited. From Disengagement to Hegemony. Contemporary Security Studies*. Milton Park: Routledge.

Mihkelson, M. (1999). *Venemaa poliitiline areng 1990-1996*. Tartu Ülikool: Magistritöö.

Wistinghausen, von H. (2008). *Vabas Eestis. Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991-1995*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Perioodika

Postimees 1991-1994

Kogumikes ilmunud artiklid

Ulman, H. R. (1983). *Redefining Security*. - *International Security*, Vol. 8, No. 1, 129-153, Cambridge: The MIT Press, 133. <https://www.jstor.org/stable/2538489>

Szpyra, R. (2014). *Military Security within the Framework of Security Studies: Research Results*, - *Connections*, Vol. 13, No. 3, 59-82, Garmisch-Partenkirchen: Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes. <https://www.jstor.org/stable/26326368>

Internetiallikad

Andrei V. Kozyrev, Heed a Russian 'Cry of Despair' in Estonia, *International Herald Tribune*, 14.08.1993, <https://www.nytimes.com/1993/08/14/opinion/IHT-heed-a-russian-cry-of-despair-in-estonia.html> [külastatud 10.05.2022]

Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. (2016) Joint Publication 1-02. Washington DC: Department of Defence, 212, https://irp.fas.org/doddir/dod/jp1_02.pdf

Holmes, R. Kim. What is National Security? The Heritage Foundation. https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-10/2015_IndexOfUSMilitaryStrength_What%20Is%20National%20Security.pdf [külastatud 17.05.2022]

International Energy Agency, Sweden. <https://www.iea.org/countries/sweden> [külastatud 23.03.2022]

Nuclear Power in Sweden. <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-o-s/sweden.aspx>, [külastatud 23.03.2022]

Vabariigi President "Estonia" kontserdisaalis 24.02.1993 <https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=4250> [külastatud 14.04.2022]

Vabariigi President Pro Baltica Foorumil, 11.09.1993, <https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=9468> [külastatud 20.03.2022]

Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping, <https://www.riigiteataja.ee/akt/13068080> [külastatud 23.04.2022]

Summary

Estonia's perceptions on developments in the Russian Federation during 1991-1994 and its effects on Estonia's national security risk assessments.

With the downfall of the Soviet Union in 1991, the political map of Eastern and Northern Europe had been radically changed. Alongside the Republic of Estonia, the Russian Federation was born with newly elected president Boris Yeltsin at its helm. The new Russian state naturally became the main power in the region. For the newly independent Estonia, the legacy of the Soviet Union still played a role in Estonia's security and foreign policy position because tens of thousands of Russian troops were still situated on the country's territory. The occupation period had resulted in a significant Russian minority in the country. Both became useful tools for Russia to pressure Estonia into unfavorable concessions.

This thesis aims to give an overview of Estonia's view on the political developments in Russia and its effects on Estonia's security situation during the years 1991-1994. The work is composed of three parts which deal with different phases in Estonian-Russian relations during the period.

The first chapter begins with the events of January 1991 when Boris Yeltsin made surprise visit to Tallinn during a difficult period where Soviet pressure on the Baltic states was rising. This chapter also includes an analysis of the year 1992 in relations with the Russian Federation and the effects of the political stalemate in Russia on its foreign policy towards Estonia.

The second chapter explains the crisis of Russian-Estonian relations in the summer of 1993 and its main causes. The chapter also analyses Estonia's reactions to the rising hostilities with Russia and Estonia's plans to reduce its energy dependency from Russian gas after the events of June and July.

The last chapter gives an overview of Estonia's perceptions on the culmination of Russian constitutional crisis in September and October of 1993 and the following federal elections in December. The work analyses how Estonians viewed the effects of these developments on Estonia's security environment and on future Estonian-Russian relations. The thesis ends with

the beginning of the First Chechen War, which gave an ominous sign to Estonia on the future directions of the Russian state and Estonian-Russian relations.

The main risks during these years to Estonia from Russia came from the different types of pressure that the Russian state could use to gain concessions and control the inner stability of the country. Propaganda in the international media tarnished Estonia's prestige among its partners and Estonians also perceived Russian meddling in the Ida-Virumaa region of the country. Along with propaganda, economic means were also a significant way to threaten Estonian security. Estonian's dependency from Russia's economy and gas was a large hurdle for the country's security situation. The presence of Russian troops in the country was also an effective tool to pressure Estonia and its allies into giving more money to the Russian state and to defend the Russian minority population in the country.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Petrik Saks,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Eesti vaated arengutele Vene Föderatsioonis aastatel 1991-1994 ja nende mõjud Eesti julgeoleku ohuhinnangutele“,

mille juhendaja on Kaarel Piirimäe,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Petrik Saks
23.05.2022